

سرائیکی تنقیدی شعور

تحقیق و تنقید

سرائیکی تنقیدی شعور
تحقیق و تنقید

خالد اقبال

یکے از مطبوعات
ملتان انسٹی ٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ (رجسٹرڈ) ملتان

ملن دا پتہ

☆ ہیکن بکس

گل گشت کالونی ملتان فون 061-6520790, 061-6520791

☆ سانجھ پبلی کیشنز

سیکنڈ فلور، مفتی بلڈنگ 17/31 ٹیمپل روڈ لاہور فون 042-7323950, 042-735323

☆ ملتان انسٹی ٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ (رجسٹرڈ)

62/B نئی سلطان کالونی، سورج میانی ملتان موبائل 0332-6040796

انتساب

ضابطہ

جملہ حقوق محفوظ

کتاب	سرائیکی تنقیدی شعور
مصنف	خالد اقبال
اشاعت	
کمپوزنگ	محمد بلال، محمد حماد اختر
قیمت	
تعداد	
ناشر	ملتان انسٹی ٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ (رجسٹرڈ) ملتان

تیند

- 1 سرائیکی ادب وچ تنقیدی روایت
- 2 مہاندے تنقید نگار
- ☆ ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز
- ☆ صدیق طاہر
- ☆ دلشاد کلانچوی
- ☆ ڈاکٹر مہر عبدالحق
- ☆ پروفیسر شوکت مغل
- ☆ ڈاکٹر طاہر تونسوی
- ☆ محمد اسلم رسول پوری
- 3 سرائیکی تنقید محاکمہ i-
- 4 سرائیکی تنقید محاکمہ ii-

سرائیکی ادب وچ تنقید دی روایت

”تنقید“۔۔۔ ”نقدِ تنقید“ کنوں ہے اتے ایندا مطلب کھرے کھوٹے وچ تمیز کرن ہے۔ یعنی کہیں وی شے بارے درست یا غلط اتے گھٹ غلط ہوون بارے فیصلہ کرن داناں ہے۔ حقیقت اتے اصل کوں لہمن سانگے ضروری ہے جو غیر حقیقت اتے غیر اصل دی پہچان ہووے۔ جینویں جو مثال ڈتی ویندے اے جیکر کوئی بندہ (جناں) اصل شے گھنن چاہندے تاں ایندے کیتے اوندی پہچان اتے سببان بہوں ضروری ہے ایس گن متوں حقیقت اتے اصلیت کوں گولیا نہیں ونج سکیند۔

”ادب ہووے تے بھانویں آرٹ دا کوئی ڈوجھانمونہ اوندی چھان پھنک کرن، اوندیاں خوبیاں، خامیاں دا ویورا کرن یا کہیں ادب پارے وچ لکینے ہوئے فکری پس منظر تائیں پہن تے اپنے عہد دی روایات نال اُوں ادب پارے دے جُرت کوں جانن، اوندا عصری ادب نال تقابلی جائزہ گھنن اتے ایس سارے عمل دے پچھوں اوں ادب پارے دی صحیح ادبی حیثیت متھن تنقید اکھیندے“ (۱)

سچ دی گول پھروں کیتے ہر علم اتے فن کوں وسیلہ بنایا ویندے تے ورتیا ویندے پر۔ ہر علم اتے فن دے ورتارے دے کجھ اصول ہونداں جہڑے سدھے دگ اتے ٹریندن، سچ دی گول کیتے قدم قدم تے راہنمائی کریندن۔ ایس اصطلاحاً آکھیا ویندے جو تنقید سچ اتے غیر سچ دے وچ امتیاز یعنی فرق کرناں ہے۔ ایہو ”اصول نقد“ آسادی پوری حیاتی دے چوگرد کڑا ہے۔ ولیم ہنری ہڈن "Introduction of study of literature" وچ تنقید دی تعریف کریندے ہوئے لکھدن:

”تنقید او ادب ہے جیڑھا ادب دے متعلق لکھیا گیا ہووے تے جیڑھے وچ تعریف، تجزیے تے بھانویں تشریح کرن دی کوشش کیتی گئی ہووے“۔ (۲)

کہیں وی خطے دی قوم دے ادب اتے فنون لطیفہ کوں اہم مقام حاصل ہوندا ہے۔ ادب اتے فنون لطیفہ دی پرکھ سانگے تنقید دی لوڑ پوندی ہے۔ چنگے اتے معیاری یا اعلیٰ ادب دی تمیز یا پہچان کیتے تنقید بہوں ضروری ہوندی ہے۔ جینویں جوٹی ایس ایلیٹ آہدے: ”تنقید حیاتی کیتے ساہ گھنن دے برابر ہے“۔ تنقیدی ادب کیتے تنقیدی قاعدے اتے قانون یا اصول ضروری ہونداں جہڑے آسا کوں نتارا ڈیندن جو ادب وچ تخلیق دی اہمیت کیا ہے کہیں وی تخلیقی مواد (شاعری یا نثر پارے) دے گن کیا ہن۔

اوندے وچ خامیاں یا نقص کیا ہن؟ ایس طراں اسان ادب اتے تنقید دے رشتے، سانگے دی گاہہ کریندے ہن۔

بندہ ہمیش کنوں سچ دی گول پھروں وچ رھینے تے سچ دی تلاش پاروں اوں نے ہر طرحاں دے علم، فن دے بنے ہوئے اصولاں کوں وی ورتینے جیڑھے جو سچ دی گول پھروں وچ بندے دی مدد کریندن، تنقید کیا ہے؟ ایس بارے سید عابد علی عابد لکھدن:

”لفظ ”تنقید“ عربی زبان دے لفظ ”نقد“ وچوں نکلے جیڑھا لغوی معنی کھرے تے کھوٹے وچ تمیز کرن ہے انگریزی زبان وچ تنقید کیتے "Criticism" دا کلمہ ورتیندے اتے ایس کلمے دا ماخذ عربی لفظ ”غربال“ ہے جیڑھا توں انگریزی لفظ "Garble" نکھتے۔ ”غربال“ دی اصلیت لاطینی ہے تے لاطینی دا تعلق کلمہ "Cret" نال ہے اتے "Cret" دے معنی ”پٹ پھروں“ کرن دے ہن پہلے کلمہ "Garble" دے ماتحت "Criticism" یا انتقاد دی تشریح کریندیں ہونیں جو کجھ لکھیا ہے اوں توں اے گاہہ واضح تھیدی ہے جو تنقید داکم اے ہے جو ادبی تخلیقات دی پرکھ پرچول کرتے اے فیصلہ کیتا ونجے جو کیڑھا حصہ جاندار تے باثر ہے اتے کیڑھا بیکار ہے“ (۳)

تنقید دی اعلیٰ تے ارفع سطح وی ایہو ہے جو بندہ مختلف علوم دے وسیلے نال سچ دی تلاش وچ مگن رہوے اتے تلاش دے ایس عمل وچ ہک موہری شے جینکوں ورتیا ویندے اوہے تنقیدی صلاحیت یا تنقیدی گن۔ جینویں حیاتی دے ہر موڑ تے تنقیدی شعور دی ضرورت ہوندی ہے اینویں ای چنگے۔ اعلیٰ ادب دی سبجان سانگے تنقیدی شعور بہوں ضروری ہے۔

تقیدی اہمیت کون سامنے رکھیں گے ہوئے اسماں جنیکر سرائیکی ادب وچ تقید دروید بھنواؤں تاں پتہ لگدے جو سرائیکی وچ تحقیق اتے تقید دامنڈھ شخصیات نگاری اتے تذکرہ نگاری توں تھیندے اپے۔ انہاں تذکریاں وچ قدیم شاعراں ادبیاں دا تعارف کوائف تے نمونہ کلام پیش کیتا گئے۔ جہاں وچ منڈھلی تقیدی دے آثار وی نظر آندن۔ مقالہ ”سرائیکی ادبی تاریخیں دا تقابلی جائزہ“ جینکو سید مختار علی شاہ نے لکھیں۔ ایس مقالے وچوں سرائیکی تحقیق اتے تقید جہات پیندی ڈسدی ہے۔

سرائیکی ادب اپنی تاریخ ثقافت اتے تہذیب توں انج کوئے نی۔ ایس حوالے نال وی سرائیکی خطے دی جو تاریخ انگریزی دور توں لکھت روپ وچ ملدی اے۔ جھڑی جو انگریزی یا اردو زبان وچ ہے تے ایندے منڈھلی شکل گز بیٹیز ہن یا قلمی نسخے ہن جہاں توں سرائیکی تاریخ تہذیب ثقافت بارے جانکاری ملدی ہے۔ ایندے علاوہ سرائیکی وسیب دے قدیم شہراں دی تاریخ تے انہاں شہراں وچ سن راہون والے شاعر، ادبیاں دا ذکر وی مل ویندے۔ جتھوں سرائیکی زبان تے ادب دے مختصر جائزے دی روایت اگاں تھیدی ٹردی نظر دی ہے۔ کیفی جامپوری دی ”سرائیکی شاعری“۔۔۔ تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند وچ ”سرائیکی ادب“ جینکو میر حسان الحدیری لکھیا، میر حسان الحدیری دا ایہ مقالہ سرائیکی شعر و ادب دے تذکرے دے نال نال سرائیکی ادب اتے تقیدی روایت دا مضبوط حوالہ ہے۔ اتے بشیر احمد ظامی بہاولپوری ہوراں دی کتاب ”بہاولپور ملتان زبان و ادب“ اشاعت ۱۹۶۲ء وچوں وی سرائیکی موہری تقید دے نقش ملدن۔

قدیم سرائیکی شاعر تے ادیب پروفیسر دلشاد کلانچوی دمان، نصیر سمد سارڈی دگھری زندگی اسلم رسولپوری، مشاہیر بہاولپور، مسعود حسن شہاب دہلوی، خلش پیر اصحابی دی کتاب ”ملتان مرثیہ“۔ ”نقیبان کر بلا“ وچ ”چند مزید سرائیکی شعراء کا تذکرہ“۔ ”گودڑی وچ لعل“ جینکو امان اللہ ارشد دلور نور پوری ترتیب ڈتے ایندے وچ ۱۱۲ سرائیکی شاعراں دے کوائف اتے کلام تے مشتمل ہے۔ ”سرائیکی شعری گلدستہ“ جینکو غلام عباس حیدری تے حکیم فضل حسین ذوق ترتیب ڈتے ”۳۳ شعراء دے کوائف تے کلام کوں درج کیتا گئے۔“ ”آکھیا مبارک شاہ“ دے عنوان دے نال مبارک شاہ دے کلام بارے تقیدی جہات رحیم طلب ہوراں مرتب کیتی اے۔ ”سرائیکی دے ادبیاں شاعراں دا تذکرہ ملدے۔“ ”سرائیکی دے کجھ مہاندے شاعر“ سرائیکی ادب دی چنگیز دلشاد کلانچوی ہوراں دی سندھ وچ سرائیکی شاعراں دے حوالے نال سین اسلم رسول پوری داکم جینویں جو ”بیدل سندھی“ حمل لغاری قادر بخش بیدل دے حالات زندگی انہاں دا کلام تے اوندے بارے تقیدی جہات بہوں اہمیت رکھیندے۔ اینویں حافظ جمال اللہ ملتانوی دے حالات زندگی تے انہاں دیاں ”سی حرفیاں“ بارے گاہہ مہاڑ ڈاکٹر مہر عبدالحق داکم سرائیکی وچ شخصیت نگاری تے تذکرہ نویسی دی راند کوں رسیدنا نظر آندے۔ چراغ اعوان دی ہیر، ”خیر شاہ دا کلام“۔ خوشدل بارے کم از ڈاکٹر طاہر تونسوی تحقیق تے تقیدی روایت کوں مضبوط کریندے سرائیکی زبان دے تحقیق کاراں تے تقید نگاراں نے سرائیکی دے نال نال اردو تحریراں وچ وی تھیں بارے جو کجھ لکھیا گئے اوندے بارے حفیظ خاں ہوراں آہدن:

”علامہ نسیم طالوت، مولانا نور احمد فریدی، ڈاکٹر مہر عبدالحق، صدیق طاہر تے ول پروفیسر دلشاد کلانچوی ہوراں اپنیاں اردو

تحریراں وچ سرائیکی ادبی تھیں تے انہاں دے کم کوں آپنے مضامین دا حصہ بنایا“ (۴)

صرف سرائیکی زبان و ادب وچ ای نہیں بلکہ تقیدی خیالات دامنڈھ اردو اتے بیاں زباناں وچ وی شخصیات بارے تذکریاں توں ای تھیندے اڈسدے۔ ایس توں علاوہ سرائیکی تقیدی رجحانات دا اندازہ لاوون کیتے بہوں سارے شاعراں دے پھیل شعری مجموعیاں وچ فلیپ۔ دیباچیاں (پیش لفظ) وغیرہ توں وی تھیندے۔ جاں جو شعری مجموعیاں یا بیاں صفحاں دیاں کتاباں دی گھنڈ کھلائی دیاں تقریبات وچ پڑھے گئے مضموناں تے لکھت کوں وی موہری سرائیکی تقید وچ گنیاونج سکیندے۔ بھانویں جو اے تقریباتی تقید، تحسین زیادہ ڈسدی ہے پر تخلیقی رجحانات دی ڈس اتے تخلیق کار دیاں کاوشاں بارے بھاونی ضرور ڈیندی ہے۔ سرائیکی ادبی مجلس ملتان کہیں زمانے سرائیکی علم و ادب دی ترویج سانگے ہک منظم انداز وچ مہینہ وار شعری مجلس ادا اہتمام کریندی رہی۔ جیندے وچ ملتان اتے ایس شہر دے آسوں پاسوں دے شعرا اپنیاں تخلیقات طرعی مصرعے اتے لکھ کر اپن پیش کریندے ہن۔ ایہو سنواں سلسلہ سرائیکی وسیب دے بہوں سارے شہراں۔ قصیاں وچ ٹر دارھیا۔ انہاں مشاعراں وچ ”داد“ شعری تخلیقات سانگے تقید دا مجلسی معیار رہی۔ سرائیکی ادبی مجلس ملتان دی طرفوں ایس طرحاں دیاں نشستیاں وچ پڑھے گئے کلام کوں ”بینگھ ملہار“ دے نال چھاپیا گیا تاں ایس کتاب دا پیش لفظ پروفیسر ڈاکٹر اسلم انصاری ہوراں لکھیا۔ سرائیکی شاعری اتے شاعراں بارے ایہ مقدمہ سرائیکی تقید دے مکھ مہاندے دی ہک خوبصورت تے بھروں مثال ہے جیندے وچ تخلیق اتے تخلیق کار دے موضوعات اتے خاص طور تے سرائیکی غزل بارے پرکھ پڑچول کیتی گئی ہے۔ جیندے وچ سرائیکی تقید دا اثراتی۔

جمالِیاتی ہیئتِی اتے سماجیاتی پگھ ڈٹھاونج سگدے۔ جڈاں اسان سرائیکی تنقید دی روایت بارے گاہہ کریندے ہیں تاں ول اسان مستشرقین دے کم وچوں وی ایس تنقیدی پرچھانویں دے گول کر سگدے ہیں۔

”جڈاں انگریزاں نے سرائیکی لغت، گرائمر اتے لسانیات تے کم دامنڈھ بدھاتاں تنقید دے پہلوکوں وی سامنے رکھیات

پاروں لغت، گرائمر لسانی مطالعے ادبی تواریح اتے ادبی شخصیات دے تذکریاں وچ تنقید نگاری وی شامل رہی اے“ (۵)

بھانویں جو انگریزاں دا مقصد سرائیکی زبان ایندی گرائمر لغت سرائیکی لفظی، شعر، بیت، کہانی قصے یا ادبی شخصیات دی جانکاری دے پس پردہ کجھ بیامقصد ہی؟ پد سرائیکی ادب کوں ایندایہ فائدہ تھیا جو ایہ زبان جیڑھی جو سب کنوں قدیم ہی اینداسانی تے ادبی ترکہ اکٹھا تھیون لگ پیا۔ تے انگریزاں نے ایس زبان دی ساخت، ایس زبان دی لفظی اتے گرائمر قصہ کہانی اتے بیت بارے جو منڈھلیاں گالھیں کیتھن ایس مواد بارے تنقید پرکھ پڑچول اتے سنہپ وچوں ہیئت / اتے ساختیاتی تنقید داموہری نقش مستقبل دے تنقیدی نگاراں کوں مل ویسی۔

ڈوجھیاں زبانوں دی طرحاں سرائیکی زبان وادب وچ شاعری کو جمالِیاتی تصور نال ڈٹھاوندہا تے شعر وچ مضمون / خیال، وزن لفظاں دی بندش قافیہ ردیف، ترکیب، تشبیہ تے شعر / بیت ڈوہڑا رباعی، غزل یاوت پابند نظم دے مجموعی احساس بارے گاہہ مہاڑا تے شعری مجموعیاں دے ابتدائے۔ پیش لفظ کوں جمالِیاتی طرز تنقید آکھ سگدے ہیں تے ہک زمانے جڈاں سرائیکی شاعری وچ مرثیہ، ڈوہڑا، قطعہ رباعی پابند نظم دا عروج ہاواں ویلے سرائیکی غزل دے امکانات بارے سوچیا ویندایا ہا جو سرائیکی وچ غزل لکھی وونج سگدی ہے یا کوئے ناں؟

سرائیکی غزل بارے ہک عہد وچ اے سوال، ہی جو شائت سرائیکی زبان وچ غزل نہ لکھیج سکے۔ کیوں سارے وسیب وچ سرائیکی غزل یا بیماں اصناف وچ جو کجھ لکھیند اہی او ہیئت (Form) اتے اپنے مزاج، حتیٰ کہ مضامین پاروں وی عربی، فارسی تے اردو زبان توں متاثر ہی۔ جید انتیجہ اے سوال ہی جو سرائیکی وچ غزل لکھن ممکن ہے یا کوئے نا۔۔؟ ایندے جواب وچ ”سرائیکی غزل“ دے نام نال چھپیل کتاب کوں سرائیکی تنقید دامکھ مہاندر آہیا وونج سگدے حیدر قریشی دی ایس کتاب وچ مضمون ”فن دا اظہار“ صفحہ ۶۰ تا ۶۴ وی خاصے دے شے ہے۔

جینویں جو اسان ئساں جاندے ہیں جو تخلیق یا ادبی فن پارہ پہلے آندے تے تنقید بعد وچ آندی ہے۔ سرائیکی ادب دے منڈھلے دور وچ ماں بولی وچ لکھت دی حوصلہ افزائی نہ ہوون دے برابر ہی۔ ادبی لکھتاں کیجے اشاعتی مواقع بہوں گھٹ ہن پر وقت اتے ویلے دی ٹوردے نال سرائیکی قومیتی شعور دے وچ ودھارے دے نال ای سرائیکی شاعری بالخصوص جینویں ای اتھ دے بندے کوں نواں رویا کیجے اوندے نال ای سرائیکی غزل نظم اپنے تخلیق کاراں ارشاد تونسوی، رفعت عباس، ڈاکٹر اشوال، سعید اختر سیال، عابد عمیق، حسن رضا گردیزی، نصر اللہ خان ناصر تے بے بہوں سارے لکھاریاں دیاں کوششاں نال اردو اتے بیماں ہمسایہ زبانوں دے برابر آگیاں تے اتھاؤں نواں تنقیدی شعور وی سامنے آون پئے گیا۔ سرائیکی زبان تے ادب وچ تنقید، انگریزی تے اردو دے رائج اصولاں مطابق کہیں خاص حدتیں 1970ء دے عہد توں سنجیدگی نال اپنا موہری پندھ اگاں ٹریندی پئی ہے۔ سرائیکی مجلسی تنقید، نویل کتاباں دے دیباچے اخباری انٹرویوز، مذاکریاں تے ادبی رسالیاں وچ مضامین لکھ کر انہیں ڈاکٹر احسن واہگہ، ڈاکٹر انوار احمد، ارشاد تونسوی، عمر کمال خان، حفیظ خان، ڈاکٹر اشوال، ڈاکٹر نصر اللہ خان ناصر، پروفیسر شمیم عارف قریشی، مجاہد جتوئی، رفعت عباس، صابر چشتی، جاوید اختر بھٹی، ڈاکٹر اظہار علی، دے علاوہ بے بہوں سارے دانشوراں تخلیق کاراں دیاں کوششاں لائق تحسین ہن۔ ”سرائیکی ادب“ ملتان مہینہ وار سہ ماہی ”سرائیکی“ بہاولپور تے ایس توں بعد ممتاز حیدر ڈاہرہ ادبی شمارہ ”سوجھلا“ سرائیکی وچ عملی تنقید دے دگ اتے سو جھلا کریندے رہ گیشن جے پچھو کڑکنوں ڈیکھوں تاں ۱۹۴۰ء وچ بہاولپور توں چھپن والا رسالہ ”العزیز“ دا ”فرید نمبر“ جیدے وچ خواجہ غلام فرید دے کلام دا تنقیدی تحسینی جائزہ گھدا گیا تے بعد وچ ”پنجند“ تے رسالہ اختر ۱۹۶۳ء جگلو والا ملتان توں چھپیا۔ ایویں ای ۱۹۶۰ء وچ ”الفرید“ ماہنامہ چاچڑاں شریف، سرائیکی ادبی مجلس بہاولپور ولوں ”سرائیکی“ سہ ماہی ”سرائیکی ادب“ ملتان ۱۹۷۱ء ”سچار“ کراچی ۱۹۸۰ء ”سینہا“ لاہور ۱۹۷۶ء توں ”سانجھ“ ۱۹۷۸ء، بھٹہ واہن توں ”سوجھلا“ ۱۹۷۹ء ”وسیب“ احمد پور شرقیہ توں ۱۹۸۰ء ”سوچاں“ ۱۹۷۹ء رسول پورتوں ”پڑچول“ ۱۹۸۱ء واں پچھراں میاں والی توں ”فرید رنگ“ ڈیرہ غازی خان توں بعد وچ کتاب لڑی سویل مرتب جاوید چانڈیو جیون جوگ مرتب رفعت عباس ملتان ”بیٹری“ مرتب اشول لال ڈیرہ اسماعیل خان، ”وسوں ویڑے“ مرتب محبوب تابلش، شادون انڈ، ”سجان“ سہ ماہی مرتب مشتاق گاڈی، ڈاکٹر احسن واہگہ ہن۔

انویں تاں وقتاً فوقتاً سرائیکی اخبارات چھپدے رہ گئیں پر روزنامہ ”جھوک“ دیاں علمی ادبی تحریاں دی اشاعت دے سلسلے وچ خدمات کوں ہرگز نہیں بھلایا ورنج سگدا چیدے ایڈیٹر سیشن ظہور احمد دھریجہ، ہن چیدے بارے دانشور، تنقید نگار ممتاز خان آہدن:

”روزنامہ ”جھوک“ بیک وقت خان پور تے ملتان توں شائع تھئیں روزنامہ ”جھوک“ نویکلے انداز وچ وسیب دی بہوں وڈی خدمت دے نال نال سرائیکی تنقیدی مضامین کوں اپنے ادبی صفحات تے جا ضرور ڈینڈے“ (۶)

سئیں ظہور احمد دھریجہ دی کتاب ”سرائیکی وسیب“ تے انہاں دے اخباری کالم سرائیکی زبان و ادب تے سماج وچوں پیدا تھیوں والے بہوں سارے ادبی، سیاسی، سماجی سوالات دے جواب ڈیوں کارن، تنقید دی سماجی سجاکی شمار کیتی ورنج سکدی ہے۔ اینویں ای روزنامہ خیریں ملتان دا ادبی ثقافتی پرت ”وسیب سنگ“ چیدے انچارج صابر چشتی، محبوب تابش رہ گئیں تے ہن رازش لیاقت پوری ایندے انچارج ہن۔ ”وسیب سنگ“ تحقیقی، ثقافتی، ادبی مضامین، انٹرویوز، نچرز سوالنامیاں تے مذاکریاں راہیں سرائیکی تنقید بارے گاہہ مہاڑکوں اگاں کیجے۔

اجوکے ویلے کجھ ہم عصر تخلیق کار اتے کجھ نقاد گروہی ادبی سیاست دی وجہ کنوں یک ڈوجھے دی تخلیق کوں ڈھیر اہمیت نی ڈیندے اتے یک ڈوجھے کوں پڑھن گوارانی کریندے۔ ایہ شخصی اتے عصری تعصب تخلیق توں صحیح معنی وچ لطف اندوز تھیوں اوکوں سمجھن پرکھن وچ بہوں وڈی رکاوٹ ہے۔ اینویں ورلا ورلا کھائیں کھائیں جیکر ادبی محفلاں وچ کوئی کتاب یا تخلیقی مواد پڑھیا ویندے تاں نویں تخلیق کوں جانبدارانہ تنقیدی نقطہ نظر نال پڑھیا ویندے ایں طرحاں تنقیدی محفلاں وچ مجلسی تنقید ستائش باہمی تے غیبت دیگران دا نمونہ بن ویندی ہے۔

ہر تخلیق اپنے نال نواں تنقیدی رویہ اتے نواں شعور گھن تے آندی ہے ات واسطے ہر فن پارے اُتے بنے بنائے تنقیدی اصول لاگو نی کیجے ورنج سکیدے۔ اتے ہی اہم گاہہ اے جو ہر تخلیق کار سب کنوں پہلے اپنی تخلیق یا فن پارے دا پہلا نقاد آپ ہوندے کیوں جو اُون پارے دی تخلیق توں بعد پہلے پہلے آپ تخلیق کوں روایت تے ہیئت تے تیکدیک دے زاویے نال ڈھیدے۔ کئی تخلیق کار تاں اپنے فن پارے کوں کانٹ چھانٹ، پرکھ پرچول دے عمل توں مسلسل گزریندن۔ جاں جو تنقید نگار جیہڑا کہیں فن پارے تخلیق بارے جو مشاہدہ، تجزیہ کرن سائے تخلیق اتے تحلیل دی سطح اتے کریندے او کہیں وی تنقید نگار دا تنقیدی مطالعہ اکھویندے۔ تنقید نگار جے تخلیقی ذہن اتے مطالعے دی وسعت رکھیدا ہوتی تاں وت او تخلیق بارے سچی تنقید دا فریضہ ادا کر سگسی۔

حفیظ خان سرائیکی وسیب دے اُشاک دانشور، افسانہ نگار، ڈرامہ نویس اتے تنقید نگار ہن۔ اوسرائیکی ادب وچ تنقید دے موہری پنڈھ بارے آہدن:

”جے غور نال جائزہ گھدا ونجے تاں اسان ڈھیدے ہیں کہ سرائیکی ادب وچ تنقید دے ایں بد قسمت دور وچ وی ساکوں ایتجھے نقاد ضرور نظر آئدن جنہاں نے نہ صرف کتاباں کوں پڑھ تے انہاں تے پوری سمجیدگی نال لکھنا شروع کیا بلکہ خاصی حد توڑیں کہیں وی قسم دے تعصب توں خود کوں بچائی رکھیا۔ سرائیکی ادب داماں ودھایا بلکہ سرائیکی لکھاریاں کوں اے اعتماد ڈتا کہ جتھ مندے لکھے دی پکڑ ہے اُٹھ چنگے لکھے دے قدر تے توقیر وی ہے ”بزم ثقافت“ ملتان ”سرائیکی ادبی مجلس“ بہاولپور ڈاکٹر مہر عبدالحق دا ”سرائیکی ادبی بورڈ“ جھیں اداریاں نے وی جتھاں سرائیکی ادب تے لکھی وچن والی تنقید کوں یک معیار عطا کیا اُتھ ایندے مؤثر ابلاغ اتے بھروی اعتبار دا باعث وی بنے۔ انہاں اداریاں نے آپنے پلیٹ فارم تے ڈھگ ساریاں نویاں بحثاں شروع کرن دے نال نال اکتھیاں کتاباں وی چھاپیاں جیہڑیاں اوں ویلھے تک دے سرائیکی ادب دا صحیح طرحاں تے تجزیہ کرن تے اوکوں سمجھن آ لے پاسے منزل دی نشاندہی ضرور کریندیاں ہن“ (۷)

ایہہ گاہہ حقیقت ہے تنقید دا تعلق تخلیق نال ہوندے جے تخلیق اگتے ٹردی ہے تاں وی تنقید کوں وی اگتے راہ رستہ ملدے اساکوں سرائیکی تنقید ۱۹۷۰ء تا ۲۰۰۹ء میں فکری ارتقاء دے دگ اُتے ٹردی نظر آندی ہے۔ نہ صرف ایہہ بلکہ جینویں جینویں سرائیکی تخلیقی ادب وچ زبان اسلوب دے نت نویں رویے رجحانات تے تبدیلیاں آندیاں پھین اینویں سرائیکی تنقیدی تناظر وچ وی تبدیلی آندی ڈسدی ہے۔ بھانویں جو موہری سرائیکی تنقید اتے مکتبی تاثراتی تنقید دے علاوہ اردو انگریزی تنقید دے اثرات وی

ہن مگر ایندے نال نال ہن سرانیکئی تنقیدی قومیتی شعور، تاریخ، تہذیب اتے ثقافت دے حوالے راہیں ادب دی پرکھ پرچول دا تنقیدی رویہ نت نویں سوالات پیدا کریندا پئے۔ کیوں جو ہر زبان دی اپنی جمالیات، تاریخ، تہذیب اتے ثقافت نال جڑت ہوندی ہے اتے کہیں وی زبان دے ادب دے ودھارے سانگے اوندیاں جڑاں اوندے ثقافتی مزاج اتے معاشرے وچ ہوندیاں ہن۔ تنقید کوں سرانیکئی زبان دے مزاج دا حصہ بن سانگے اجاں بہوں سارا پینڈا کرنے، سرانیکئی ادب دی موہری تنقید دیا چے۔ فلیپ۔ تقریباتی مضامین توں نکل کر انہیں نویں راہ رستے گولیندی پئی ہے۔ ہن سرانیکئی ادب خاص طور تے جدید سرانیکئی شاعری اتے افسانے ناول وچ موضوعاتی تے فنی ڈونہاں حوالیاں نال وڈیاں تبدیلیاں آندیاں ہین۔ تخلیق وچ داخلی اتے خارجی سطح اُتے نت نویں تجربے نویں لسانی تشکیلات، استعارے بناون دانواں عمل، ہیئت اتے تکنیک دے نویں مسائل، اسلوب اتے اظہار دے نویں انداز، سرانیکئی ادب وچ جدیدیت دانواں تصور، اپنی ماں بولی تے بھویں نال مضبوط جڑت، سرانیکئی قومیت دا احساس ایہ اونمایاں تبدیلیاں ہن جہاں بارے سرانیکئی تنقید اتے تنقید نگاراں نے ولدا ڈیونے۔

حوالے

- (۱) محمد ممتاز خان، مقالہ: ”۱۹۹۱ء توں ۱۹۹۵ء چھیل سرانیکئی تنقیدی کتاباں دا تعارفی جائزہ“، شعبہ سرانیکئی اسلامیہ یونیورسٹی بہاولپور، ۹۹-۱۹۹۷ء۔ ص: ۴
- (۲) سید خورشید حسین بخاری، ”ثقافت تنقید“، لاہور، ندیم پبلس پرینٹرز، ص: ۶
- (۳) سید عابد علی عابد، ”اصول انتقاد ادبیات“، لاہور، مجلس ترقی ادب، ۱۹۶۳ء۔ ص: ۲
- (۴) محمد ممتاز خان، مقالہ: ”۱۹۹۱ء توں ۱۹۹۵ء چھیل سرانیکئی تنقیدی کتاباں دا تعارفی جائزہ“، ص: ۲۳
- (۵) حفیظ خان، پیش لفظ ”سرانیکئی ادب وچ تنقید دا مسئلہ“، مضمولہ ”جدید سرانیکئی شاعری تے اجوکا بندہ“، محمد ممتاز خان، ملتان، جھوک پبلشرز، ۲۰۰۷ء۔ ص: ۱۵
- (۶) سجاد حیدر پرویز، ڈاکٹر، ”سرانیکئی زبان و ادب کی مختصر تاریخ“، اسلام آباد، مقتدرہ قومی زبان، ۲۰۰۱ء، ص: ۳۲۴

ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز

ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز ہوراں داسرائیکی ادب، ثقافت، تحقیق اتے تنقید نال گانڈھا سا نگا بہوں چرتوں چڑیا ہویا ہے۔ سرائیکی ادبی تاریخ (مضمون دا مجموعہ) سرائیکی ادب۔ ملتان دے تیرہاں سال (بلوگرانی) سرائیکی ادب دی مختصر تاریخ۔ سرائیکی ادب کی نشاۃ ثانیہ کا دور سرائیکی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اردو سرائیکی کے باہم تراجم، کلام فرید کے تراجم کا تنقیدی جائزہ و ادبی مقام دے علاوہ سرائیکی ادب ٹورتے پندھ ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز دیاں قابل ذکر کتاباں ہن۔

ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز بحیثیت مجموعی ہک اتجھے تنقید نگار دے طور تے سامنے آندن جنہاں دی فکر دی بنیاد تحقیق نال بھرویں جڑت رکھدی ہے۔ ایہا وجہ ہے جو انہاں دے تنقیدی تحقیقی کم دردی پھنوائے بغیر کوئی محقق اگاں نہیں ودھ سکدا۔ تے ایں حوالے نال ڈاکٹر انعام الحق جاویدا ہدن:

”سجاد حیدر پرویز نے سرائیکی ادب دی تاریخ تے تحقیق دے حوالے نال اپنا ہک منفرد مقام بنا گھدے تے اجن ایندا سفر زکما

نی۔ میکوں امید ہے جو اگوں ونج کے سرائیکی ادب دی تاریخ تے تحقیق وچ اینداناں ہک حوالے دی حیثیت اختیار کر

ویسی“۔ (۱)

ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز ہوراں سال پالی تھیون والے ادبی، ثقافتی، لسانی، تاریخی، تخلیقی، تحقیقی تے تنقیدی کم کار دا جائزہ بہوں محنت تے دیانت داری نال پیش کریندے رہین۔ اتے ایں جائزہ کاری دے ادبی، تحقیقی تنقیدی کم وچوں ای انہاں دی تنقیدی فکر دیاں جہتاں دی اڈیل ڈسدی ہے۔ ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز ہوراں دی فکری اتے نظری دلچسپی دے موضوعات دی فہرست بھانویں جو بہوں درگھی ہے۔ پروت وی اوندی ونڈ ویتہر کیتی ونج سکدی اے۔

(۱) لسانیات

(۲) تحقیق اتے تنقید

(۳) تاریخ و ثقافت

(۴) تخلیقی ادب (ناول، افسانہ، ڈرامہ، سفر نامہ، طنزیہ مزاحیہ ادب، شاعری، تراجم، فریڈیات)

(۵) نویاں چھپیل کتاباں بارے تبصرے

ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز سرائیکی ادب دے انہاں موہری تنقید نگاراں وچوں ہن جنیں ویلے سرائیکی ادب اتے ایندیاں جملہ اصناف اپنے موہری پندھ دیاں منزلوں طے کریندیاں پیاں ہن اتے انہاں دے سامنے کوئی واضح تنقیدی نظریات کوئے ناں ہن البتہ رجحانات دی نشاندہی ضرور تھیدی ہے۔ پر ایندے باوجود انہاں نویاں چھپیل کتاباں بارے حسن و قبح ڈونہا نہیں پرتاں کوں سامنے گھن آون دا آہر ضرور کہیتے تے ایں تناظر وچ انہاں دا تنقیدی رجحان تجزیے اتے مبنی ہے۔ اتے ایہہ رجحان انہاں دے تنقیدی مزاج یا اسلوب کوں وی ظاہر کریندے۔ اتے انہاں دے تحقیقی تنقیدی رویے بارے دانشور عاشق بزدار آدھن:

”سال بسالی تھیوں آلے ادبی ثقافتی تاریخی صحافتی اتے تنقیدی کم دا مکمل جائزہ پیش کرن دی لوڑ سانگے جتلا محنت کیتی گئی اے اے صرف انہاں دا حصہ اے۔ انہاں دے مرتب کیتے گئے جائزے سرائیکی ادب ثقافت دی مکمل تاریخ پیش کریندن۔ ایں کم دے ذریعے انہاں دھرتی ماں دی سیوا کیتی اے۔ ۱۹۸۰ء توں ۱۹۹۵ء دے سال بسالی جائزے کوں کتابی شکل ”سرائیکی ادب ٹور تے پنڈھ“ دے ناں نال چھاپن یقیناً انہاندا کم اے۔ اے کتاب سرائیکی زبان دے ڈھیر سارے سلسلیں دے تاریخی حوالے دی چینی جاگدی پوٹھی ہنسی“ (۲)

ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز ہوراں دی کتاب ”سرائیکی ادب۔ ٹور اتے پنڈھ“ خارجی تنقید اتے تاثراتی تنقید دی شاندا بھانڈ ڈیندی اے۔ کیوں جے ایں کتاب راپیں او ادب دا مطالعہ خارجی اجزاء دے حوالے نال کریندن جینوں جو کتاب، مصنف، اوند احوالہ تے کوائف، موضوع، قاری، ماحول، تعداد اشاعت کتاب۔ کتاب دے صفحات کی تعداد وغیرہ وغیرہ۔ ایں طراں دے خارجی تنقیدی رجحان دے سبب کوئی وی نقاد ہووے اوندی توجہ ادبی تخلیق اتے فن کار دے تخلیقی رویے توں ہٹ دیندی اے۔ تے ایں طراں تنقید نگار ”فن پارے“ در دید بھنواون دی بجائے نئی طراں دے مسائل تے مباحث وچ الجھ ویندے۔ ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز ہوراں ”سرائیکی ادب ٹور اتے پنڈھ“ وچ لکھلیں کچھ ادبی مضامین وچ داخلی تنقیدی داسہاراوی گھندن تے ادبی فن پارے دی منڈھلی اہمیت۔ فن پارے دے اسلوب تے ادبی مواد دا تجزیہ اتے تشریح کریندن۔ مثلاً حفیظ خان دے سرائیکی افسانیاں دے مجموعے ”ویندی رت دی شام“ بارے انہاں دا تنقیدی نقطہ نظر داخلی اتے خارجی تنقید دے رجحان کوں واضح کریندے۔ اتے ایں تنقیدی شعور دے تحت منظور اعوان دے افسانیاں دے مجموعے ان سو نہیں دگ، انیل چوہان دے افسانیاں ”اک دے امب“ حفیظ خان دے ڈرامیاں دے مجموعے ”کچ دیاں ماڑیاں“ قاسم جلال دے ریڈیائی تے ٹیلی وژن ڈرامیاں ”رت رنکلیڈی“ ممتاز حیدر ڈاہر دے سفر نامے پکھی واس۔ غلام حسین راہی گبول دے طنزیہ مذاہجہ مضموناں دی کتاب ”مٹھوے تیر“، محمد اسلم میتلا دے انشائی مجموعے ”سرائیکی انشائیے“ انیس شاہ جیلانی دے خاکیاں دی کتاب جوان تاں ڈیکھ۔ محمد اسلم میتلا دے سرائیکی انشائیے وسیب رنگ باسط بھٹی دے لکھیل خاکے ”ڈکھ ڈول“ مسرت کلانچوی دے سرائیکی افسانیاں ”ڈکھن کین دیاں والیاں، اقبال بانو دے شعری مجموعے ”دل تاگھ تاگھے“ سحر سیال دے شعری مجموعے تراے داسہر نواز جاوید دے شعری مجموعے ”تاگھان“ ڈاکٹر نصر اللہ خاں ناصر دے شعری مجموعے ”اجرک“ ڈاکٹر مہر عبدالحق دی کتاب ”لاٹریاں“ قاسم جلال دی کتاب ”پھلاں دی بیج“ ریاض قیصر قیصرانی دے شعری مجموعے ”باکروال“ مصطفیٰ خادم دے شعری مجموعے ”پارت“ ساقی سمیوی دے شعری مجموعے ”خالی جام“ احمد خان طارق دے شعری مجموعے ”متاں مال ولے“ علامہ اقبال دی نظم شکوہ جواب شکوہ دے منظوم سرائیکی ترجمہ ”روح رہان“ جھمیں مضامین وچوں ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز دے تنقیدی نقطہ نظر بارے گول پھرول کیتی ونج سکدی اے۔ او تخلیق اتے فن کار دے سماجی حالات کوں مد نظر رکھ تے سماجیات دے مطالعے وچوں الویندن:

”اے سچ ہے جو ہک لکھاری خاص کر شاعر عام بندے کنوں ودھ حساس ہوندے تے وسیبی ایسے اوندے ذہن تے دماغ اتے زیادہ شدت نال اثر انداز تھیندن سرائیکی علاقے دی معاشی بد حالی، سرائیکی لوکین دیاں محرومیاں، وڈیریں دے ظلم تے موسییں دیاں تلخیاں کہیں وی سرائیکی شاعر کنوں لگیاں نی رہ سکدیاں۔ ”پارت“ داسہاروی سرائیکی وسیب نال تھیوں آلے وانجیں تے بغاوت کریندا ڈسدے) او آہدے۔

ناں دا خادم ہے ذہن باغی ہس
جیکوں ملی اے مار سمیں دی“ (۳)

مندرجہ بالا ذکر کیتے گئے مضموناں وچ ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز دے تنقیدی شعور وچوں خارجی تنقیدی داخلی تنقید، تاثراتی تنقید تے تجزیاتی تنقید دیاں جہتاں رلواں جہتاں پیندی ڈسدیں۔ تے انہاں جہتاں راپیں او فن پارے دا تنقیدی جائزہ گھندن تے تخلیق کار دی تخلیقی صلاحیت، فن پارے دی زبان دے ورتارے، وسیبی ثقافتی حوالیاں دے نال تخلیق دے موضوعات اتے وی بحث کریندن۔ مثال طور ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز سمیں ممتاز حیدر ڈاہر دے سفر نامے ”پکھی واس“ بارے لکھدن:

”سفر نامے وچ لکھاری اساکوں کھلے دماغ، کھلے ذہن تے کھلے اکھیں نال ٹردا پھر دانظر آندے او آپڑیں تے اوپری ثقافت۔
فطرت تے عاداتاں داموازنہ وی کریندے“

”غیر ملکی سیاح ہک تھیلا گل ایچ لڑکائی ودے ہن تے اساڈے پاکستانی مسافریں کنوں وڈے وڈے ٹرنک، گنڈھڑیاں،
صندوق تے پیٹیاں ہن“۔ (۴)

ڈاکٹر سچا وحیدر پرویز ادب پارے کوں فنی نقطہ نظر نال ڈیہدن تاں وت اپنے تنقیدی رویے وچ بے لاگ تھی تے لکھدن:
”دبعض جاہیں تے ایہہ تفصیلات سفر نامے دے تسلسل وچ رکاوٹ پاڈیندن۔ جینویں ابوالفضل تے فیضی دا تفصیلی تعارف۔

ایہہ سفر نامہ گھٹ تے تاریخ گائیڈ بک زیادہ بن ویندے“ (۵)

ڈاکٹر سچا وحیدر پرویز، محمد اسلم میتلا ہوراں دے انشائیاں دے مجموعے بارے لکھدن:

”ایں مجموعے دے انشائیے وچ کھتیں واقعات تے صیغہ واحد متکلم تے جمع متکلم استعمال کیجے گین۔ میکوں ایں گاہہ دا
احساس اے جو اے استعمال نسبتاً زیادہ ہے پر ایندے پچھوں ہک سوچ اے ہے جو اسان اپنے وسیب دیاں آپنے ملک دیاں
گاہیں کروں تاں اور زیادہ چنگیاں لگدین بجائے ایندے جو وڈے نقل حوالے ڈے کے علمیت دا جادو جگاؤں“ (۶)

ڈاکٹر سچا وحیدر پرویز اپنی تنقیدی رائے ڈیون ساکنگے کہیں قسم دی دید لحاظ تے تعصب کنوں گریز کریندن جینویں میتھو آرغلڈ آہدن:

”تنقید داموہری کم تاں دیانت داری اتے غیر جانبداری دے نال دنیا دے بہترین خیالات توں واقفیت حاصل کرتے انہاں
کوں ڈو جھیاں تیں سچا داناں ہے تاں جو ایں طراں نال تازہ خیالات آساڈے شعور دا حصہ بن سکے، ایندے علاوہ تنقید دا بیا
کوئی کم نہیں“ (۷)

ڈاکٹر سچا وحیدر پرویز سرائیکی ادب وچ خاکیاں دیاں ڈو کتاباں بارے ویورا کریندے ہوئے لکھدن:

علم تنقید اساکوں ہک پی راہ وی ڈکھیندے جیویں جو اردو وچ پہلا ناول کیڑھا اے؟ ہک مستقل بحث اے کیوں جو پہلے چھپن
آلاتے فنی نقطہ نظر نال ناول دی تعریف تے پورا لاہن والا ڈوا لگ الگ ناول ہن۔ اینویں ای جے کراساں انہاں ڈو کتاباں
کوں ترکڑی وچ تولوں تاں تول تے پوری لاہن آلی کتاب کوں پہلی کتاب آکھ سکدے ہیں۔ وزن توں کتاب دی موٹائی یا
خاکیاں دی گنترتری مراد کائینی کیوں جو ایہ تاں نشا بر اے جو ”جوان تادیکھ“ محض چونٹھ صفحیاں دی کتاب ہے تے ایندے وچ
چھڑے نوؤں خاکے ہن... اتھاں تول خاکے دی تعریف تے فن اُتے پورے لہن تے اسلوب دے لحاظ نال تھیوناں
چاہیدے ادب دی جیہڑی صنف کیجے انگریزی وچ کہیں بندے دے دکھڑے تے نہو کڑے پہلو ایں طراں نشا بر کیجے
ویندن جو اوں بندے دی ہک جیندی جاگدی مورت پڑھن آ لے دے ذہن وچ آونجے۔ خاکہ سوانح عمری توں دکھڑی شے
اے۔ سوانح عمری وچ خاکے دی کوئی جاہ کائینی۔ خاکہ اول بندے دا لکھیا ونج سکیندے جیکوں خاکہ لکھن آلا ذاتی طور تے
جانزدہ ہونے ”جوان تاں دیکھ“ تے ”مہاندر اڈیکھیں“ ڈوہائیں وچ اوکھی زبان ورتی گئی اے۔ شیت ایہاں گاہوں اے جو
ڈوہیں جنیں سرائیکی علاقے دے اوں پانڈے پٹھن جتھاں صوبہ سندھ نال ان رلدے اتے سندھی سرائیکی لہجے کوں متاثر
کریندی جا پدی... فنی نکتہ نظر نال مجموعی طور تے ”جوان تاں دیکھ“ بہتر اے۔ ایں گاہوں جو ایندے وچ سرائیکی وسیب دے
مہاندرے ڈھیر ہن اتے ڈو جھا لکھاری دی میل ملاقات مل ورت انہاں نال ڈھیر رہی اے۔ ایندے وچ کجھ خاکے تاں
مولوی عبدالحق دے نام دیومالی، دی کارنصابی تقاضیاں تے پورے لہندن جینویں احسان احمد صابری دا خاکہ۔ خالص زبان

دی سنجھی خوبی دے علاوہ انہاں خاکیاں وچ جاہ جاہ تے سرائیکی دے خالص محاورے۔ اکھان تے مثالاں جڑیاں
 سکھین۔“ (۸)

ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز تنقید اتے تحقیق ڈونہاں جہتاں کورلا تے ادب پارے دے فکری فنی محاسن گولیدن۔ اتے نال نال تخلیق یا ادب پارے وچ ورتیجن والی زبان بارے
 وی اپنی رائے دا اظہار پوری ذمہ داری نال کریندن۔

جینویں جو ہر تنقید کہیں نال کہیں فکر دے تابع ہوندی ہے تے فکری جھلک تنقید نگار دے تجزیے توں واضح تھیدی ہے ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز فکری طور دے اپنے وسیب دیاں
 اخلاقی قدراں تے سرائیکی زبان دے لفظی اتے فکری سرمائے وچ وھارے دے قائل ہن۔

ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز۔۔۔ مسرت کلا نچی دے افسانوی مجموعے ”ڈکھن کنناں دیاں والیاں“ بارے مجموعی طور تے مختصر تنقیدی جائزہ گھندے ہوئے لکھدن:

- ۱۔ ”سرائیکی ادبی روایات کون تے وت کہیں لکھاری خاتون دے قلم دیاں روایات کون تے وڑکراہیں پہلی وار سیکس کون
 ڈاڈھے جدید انداز وچ پیش کیا گئے مثلاً ”منظور حسین نے نفس دے ایں بھاگے کتے کون بہوں اوکھا پٹہ گھینا اتے اُونکوں
 زنجیر پاتے آئی چپل نال بدھ ڈتس پرکتا کہیں کہیں ویلے چھھر پونداتی ٹپے مریندا“
- ۲۔ سرائیکی افسانے وچ پہلی واری بے تاشا انگریزی دا استعمال کیا گئے۔

۳۔ اردو زبان دے کئی لفظ بلا تکلف ورتے گئین مثلاً ہوٹھ بچھے ہوئے۔ گھپ اندھیر تمام رستے وغیرہ (۹)

ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز اپنے وسیب اتے سماج وچ آون والیاں فکری، معاشرتی، ادبی سیاسی رویاں وچ تبدیلیاں توں باخبر راہندن۔ او ایں گاہہ توں وی آگاہ ہن جو کہیں وی
 تبدیلی دے اثرات سب کون پہلو شاعری دے راہیں نشا ہر تھیدن سین اقبال بانودی سرائیکی شاعری ”دل تا نگہ تا نگھے“ دا تجزیہ کریندے ہوئے لکھدن:

”تو ماں دی حیاتی وچ جتھے انقلابات آنون آ لے واقعات تھیدن انہاں نال قوم دی شاعری وی متاثر تھیدی اے۔ ایہو
 سبب اے ہکی قوم تے ہکی زبان دی شاعری مختلف زمانیاں وچ وکھرا وکھرا رنگ ڈکھیدی اے۔ ایہو حال سرائیکی شاعری دا
 اے۔ عشق تے محبت ایندا پہلے وی موضوع ہاتے ایہ جادو ہن وی بولیند اپنے۔ شہیت سر چڑھ کے بولیند اپنے۔ ایں شاعری
 وچ رسمی سنہو پ دی جاہ گھٹ گئی اے۔ نینگر شاعر عشق تے محبت دے جذبیاں دے اظہار وچ اشارتاں تے رمزوں دے
 پردے پھاڑن تے تلیا ہویا اے۔“ (۱۰)

سرائیکی ادبی تنقید وچ عمومی طور تے ادبی فن بارے دیاں خوبیاں خامیاں دا مطالعہ کیا ونیدے اتے ایں مطالعے دی بنیاد اتے فن پارے دی قدر و قیمت دا اندازہ لایا
 ویندے۔ ایں سلسلے وچ تنقید نگار اکثر اپنے ذوق دے موجب اپنے تاثر کون بیان کریندن ایہو وجہ ہے جو سرائیکی ادبی تنقید وچ تنقید نگار دا اپنا ذوق اتے جمالیاتی خط دا
 معاملہ وی جھاتیاں پیندا ڈسدے ات پاروں سرائیکی تنقیدی شعور ذاتی پسند ناپسند مبالغے، تشریح اتے تبصرے دے مرحلیاں وچوں گذرن دے بعد اگتے دے پندھ دوں
 ٹرن کان تیار اے۔ کیوں جو ادبی تنقید کہیں حتی فیصلے داناں نہیں بلکہ ادبی تنقید دا تعلق ذہنی اتے فکری رویاں دے نال ہوندے جینویں جینویں ادب دا مطالعہ نویں علم، نویں
 نظریات دی روشنی وچ تھیدی اجلسی ادبی تنقید دا مکھ مہاندرا وی روشن اتے واضح تھیدی اڈسی۔

حوالے

- ۱۔ انعام الحق جاوید ڈاکٹر رائے، مشمولہ ”سرائیکی ادب پندھ تے ٹور“ مصنف ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز، مظفر گڑھ، مجلس سرائیکی مصنفین، اکتوبر، ۱۹۹۶ء، ص: ۵
- ۲۔ عاشق بزدار رائے، مشمولہ: ”سرائیکی ادب پندھ تے ٹور“ ص: ۴

- ۳- سجاد حیدر پرویز ڈاکٹر ”سرائیکی ادب پندھتے ٹور“ ص: ۲۵۲-۲۵۱-۲۵۰
- ۴- سجاد حیدر پرویز ڈاکٹر ”سرائیکی ادب پندھتے ٹور“ ص: ۳۰۲
- ۵- سجاد حیدر پرویز ڈاکٹر ”سرائیکی ادب پندھتے ٹور“ ص: ۳۰۳
- ۶- سجاد حیدر پرویز ڈاکٹر ”سرائیکی ادب پندھتے ٹور“ ص: ۳۱۵
- ۷- جمیل جامی ڈاکٹر ”ارسطو سے ایلیٹ تک“ اسلام آباد نیشنل بک فاؤنڈیشن، طبع ہفتم: ۲۰۰۳ء، ص: ۳۵۳
- ۸- سجاد حیدر پرویز ڈاکٹر ”سرائیکی ادب پندھتے ٹور“ ص: ۳۲۲
- ۹- سجاد حیدر پرویز ڈاکٹر ”سرائیکی ادب پندھتے ٹور“ ص: ۳۸۰-۳۷۹
- ۱۰- سجاد حیدر پرویز ڈاکٹر ”سرائیکی ادب پندھتے ٹور“ ص: ۳۸۲

صدیق طاہر

صدیق طاہر سرائیکی ادبی تحقیق تے تنقید دے انہاں اگواناں وچوں ہن جہاں دی حیاتی دما مقصد سرائیکی خطے دی ثقافت تاریخ، تہذیب، تے ادبی ریت روایت وچوں نویں نسل کوں شعور دان کرن ہئی۔ بھانویں جو صدیق طاہر سیں دے علم دا کوئی حد بناں نہ ہا۔ سرائیکی علاقے دی تاریخ۔ اشری باقیات۔ لوک ورثے اتے علمی و ادبی سرمائے تے انہاں دی وڈی گہری نگاہ ہئی۔ انہاں ہمیشہ ایں عظیم تہذیبی سرمائے دے تحفظ تے اشاعت واسطے تن لائی رکھیے وادی ہاکڑہ دے قدیم آثار تے انہاں دا تحقیقی کم سند دی حیثیت رکھدے۔ حضرت خواجہ غلام فرید دے دیوان دی ترتیب و تدوین تے ترجمہ۔ حضرت سچل سرمست دے سرائیکی کلام دا ترجمہ تے اشاعت یا صادق نامہ دا ترجمہ ہووے ہر پاسے آپ دا سنجیدہ علمی رویہ واضح ڈسدے تے اپنی دھرتی اپنے وسیب نال آپ دے ان نمک گاندے کوں ظاہر کریندے۔ اوسرائیکی وسیب دی ہر سوتی اداکوں۔ ہر دل موہنے رنگ روپ اداکوں۔ ہران چھپے زرخ۔ ہر سکیئے۔ ہر زلیئے سوبھ کوں۔ ہر رنگے ریلے سہاگ کوں اپنی بکل وچ سانجھ سانجھ تے رکھدے ہن جو کہیں طراں اے سارا تاریخی علمی ادبی تے ثقافتی ورثہ محفوظ تھی تے آون والیاں نسلاں تیں بچ ونجے“ (۱)

سیں صدیق طاہر ہوراں دی کتاب ”ویورے“ وچ انہاں دیاں لکھتاں ”سرائیکی اکھر“ تے ”پرانیاں لکھتاں“ انجھیاں ہن جہاں دے راہیں انہاں سرائیکی زبان دی قدامت بارے کھوج پرکھ کیتی اے۔ تے لکھدن:

”آثار قدیمہ دے ماہرین دی نویں تحقیق دا اتے نتارا انیا ونج چکے جو سرائیکی وسیب تے خاص کر۔ وادی ہاکڑہ دا علاقہ وادی

سندھ دی شاندار تہذیب دامرکزی وسیب ہا۔ کلبے چولستان اچ انہاں قدیم آبادیاں دے ایلے نشان مل چکن۔ جتکے سارے

برصغیر اچ کوئی بس ہن سوال اے ہے جو ایں وادی دے وسینکاں دی زبان کیا ہئی“ (۲)

سائیں صدیق طاہر ہوراں تاریخی تحقیق دی بنیاد اتے اپنے تحقیقی کم کوں اگاں ٹورے تے تاں جو عصری مسائل داخل ماضی وچوں بولیا ونجے، حال اتے آون والے کل دے رجحانات اتے روشنی پاتی ونجے کیوں جو تاریخی تحقیق ای انسان دا قدیم تہذیب دے نال تعلق واضح تھیدے اتے ایہ گاہہ منی منائی ہے جو تہذیبی ترقی انسان بارے بہوں کجھ ڈسیندی ہے۔

ڈاکٹر گیان چند نے تحقیق دے جیہڑے چار مطالبے پیش کیتن انہاں دے مطابق تحقیق:

- (۱) غیر موجود حقائق دریافت ہے
- (۲) موجودہ حقائق دا دوبارہ جائزہ
- (۳) حدود علم دی توسیع (ودھارا)
- (۴) مناسب اسلوب۔ (۳)

سئیں صدیق طاہر ہوراں دی تحقیق دا مقصد وی بحوالہ سرائیکی زبان ایہو ہے تے ایں سانگے اوسرائیکی زبان دے قدیم اکھراں دی تلاش کریندن، تصویری شکلاں تے اکھراں بارے تجزیاتی مطالعہ کریندن تے ملتان دے پرانے قلعے کنوں ملن والیاں ٹھیکریاں تے کتیاں توں اکھراں کوں سامنے گھن آندن:

”ملتان انہاں زندہ شہراں اچوں ہے جیہڑے موہنجودڑو دے زمانے کنوں موجود ان۔ کئی واری اجڑیا تے کئی واری وسیا پر لگدے جو ایندی زبان تے ثقافت ہر زمانے دے نال نال ٹردیاں رہیاں۔ ملتان دے قدیم قلعے کنوں ملن آلیاں ٹھکریاں تے کتیاں دیاں ٹوٹیاں کنوں جنہاں اکھراں دا پتہ لگے۔“ (۴)

ماضی دا علم اتے اوندی رشتہ بندی اساڈی ات پاروں مدد کریندی اے جو اسان مستقبل دے فیصلے، دانش مندی نال کر سگوں۔

ڈاکٹر سلطانہ بخش جان ڈبلیو بسٹ (John W. Best) دا حوالہ ڈیندیں ہوئے لکھدیں جو:

”تحقیق دا مقصد علم فن کوں ترقی ڈیون ہے تحقیق علم وچ بے شمار چھوٹے چھوٹے وادھے کرتے انسانی بہبود دے وچ حصہ گھندی ہے محقق وچ کوہلی دیاں کجھ خصوصیات ہوندیاں ہن جیہڑی جو اپنے اڈھ (ڈھیر) تے ہک دانے دا وادھا (اضافہ) کریندی ہے۔“ (۵)

سئیں صدیق طاہر دی تحقیق دا مقصد وی علم وچ ودھارا کرن اے تے ایندے نال نال اپنی زبان دے حوالے نال تہذیبی لسانی سخان وی چاہندن۔ انہاں اپنی تحقیق دا حد بنا بہوں کھلا رکھیئے۔ انہاں پرانیاں لکھتاں تے انہاں اکھراں جینویں جو ملتان میٹھی دے بنے ہوئے تھانواں تے ”اکیرے گئے اکھراں تے موہنجودڑو تون لبھیجن والے اکھراں دا موازنہ کرن تے ماہر آثاریات علامہ عتیق فکری ابن حنیف، مسعود حسن شہاب، وحید اختر دی منڈھلی تحقیق کوں سامنے رکھیندیں ہوئیں اپنی تحقیق کوں اگاں ٹور پئے۔ انہاں اپنے وسیب وچوں لبھیجن والے انہاں پرانے کتیاں دا خاص طور تے مطالعہ کیتے تے سمہ سٹہ دے نیڑے سوئی و ہار دے ٹھیراں توں ملن والے کتیاں بارے ڈسیندن جو

”سوئی و ہار دے ٹھیراں تے اج کل مسلماناں دا ہک قبرستان اے جنوری ۱۹۷۲ء وچ اچھاں ہک قبر کھنڈی ہوئیں گوتم دا ہک مجسمہ ملیا ہا۔ جیہڑا رقم نے حاصل کیتے تے قائد اعظم یونیورسٹی اسلام آباد دے ماہر آثار قدیمہ ڈاکٹر احمد حسن دانی کوں مطالعہ کرایا۔ انہاں اینکوں پنجویں صدی عیسوی دا تیار کیتا ہو یا ڈسیا۔“ (۶)

وادئیں سندھ دیاں کتیاں، مہراں توں سرائیکی زبان دے تہذیبی ثقافتی عناصر دی منڈھلی گول پھرول دا پتہ لایا ونج سکیند اہی۔ اے سبھ کجھ انویں نہ تھی سکیا جینویں تھیوناں چاہیدا ہئی۔ پرسئیں صدیق طاہر ہوراں و ت وی اپنے وی تحقیقی کاوشاں کیتیاں تے سرائیکی منڈھلی لفظالی تے لسانی ورے تے تیں بچن دی کوشش ضرور کیتی ہے جیہڑی قابل ستائش ہے۔ ادب زبان اتے لسانیاتی مطالعے وچ عام طور تے ڈو (۲) طراح دی تحقیق ورتی ویندی ہے۔ (۱) دستاویزی یا تاریخی۔ (۲) تجزیاتی یا تقابلی تحقیق۔ دستاویزی

تحقیق وچ اصل بنیاد دستاویز یا حوالے دے معتبر ہون دی ہوندی ہے۔

”تحقیق دے پورے میدان کوں سامنے رکھیندے ہوئے آکھیا ونج سکدے جو تحقیق دیاں ڈو (۲) اہم ترین قسماں تجزیاتی اتے تاریخی تحقیق ہن۔ زباناں دا عہد بہ عہد ارتقاء و یکھن تاریخی لسانیات ہے کہیں زبان یا بولی دا ہک دور وچ (عموماً معاصر دور وچ) مطالعہ کرناں وضاحتی لسانیات ہے۔ جمہوری جو سائنس دی طران تجزیاتی ہوندی ہے“ (۷)

سیئیں صدیق طاہری سرائیکی لسانی تحقیق بارے آکھیا ونج سکیندے جو او اپنے تحقیقی نتائج عہد بہ عہد تاریخ دے پورے توں بعد سامنے گھن تے آندن۔ تے انہاں دا طریقہ کار استدلالی ہوندے تے نتائج دا بیان سادہ مگر تاریخی حقیقت نال جڑیا ہو یا ہوندے۔ انہاں دے سرائیکی زبان بارے تحقیقی کم کوں تاریخی اتے تقابلی تحقیق دے دائرے وچوں جانچا پرکھیا ونج سکیندے۔ او اپنی تحقیق دی بنیاد متن اتے دستاویزی ثبوت کوں بیدن تے قاری کوں بتدرج تحقیقی ویورے وچ نال گھن تے ٹردن۔ او ہوا وچ ڈانگان سوٹے نی چلیدے بلکہ حقائق دی گول پھرول تاریخ دے سچ دے گواہی نال کریندن۔ ات پاروں آکھیا ونج سکدے جو اہ تحقیق وچ مبالغہ آرائی نی کریندے

”ترجھی صدی ہجری دے موہرے ادھواڑے اچ بہا و پور دے علاقے اچ بھٹی تے بھائیہ راجے راج کریندے ہن (مطابق ۸۳۴ھ تا ۲۶۶ھ) اچ راجہ دیواسدھ نے اپنے ماما راجہ ججہ کوں ہک ٹوٹا زمین دا گھن تے اوندے تے قلعہ (ڈیر اور) اسارن شروع کیتا۔ ججہ کوں پتہ لکھیا تاں او اے اساری روک ڈٹی۔ اتھاں دیواسدھ دی ماء نے اپنے بھرا کوں اکھوایا جو او ایں ہلک کوں ختم کرے او اپنے بھرا راجہ ججہ کوں لکھوایا۔

”رائے ججہ تیں دیتی بھین پچھاوے

کیا بھٹی کیا بھائیہ کوٹ اُسارن دے“

ترجمہ: راجہ ججہ کوں اوندی بھین آہدی اے بھٹی تے بھائیہ ہک چیز ہن قلعہ اسارن دی موکل ڈے ڈیو“ (۸)

”دستاویزی تحقیق کہیں عہد دے فکری منظر کوں پیش کریندی ہے تے اسان پرانی دستاویزات دے مطالعے توں ای کہیں عہد دی ذہنی ساخت دا جائزہ گھندے ہیں اتے اوں عہد دیاں ذہنی تحریکاں توں واقف تھیندے ہیں... جے دستاویزی تحقیق دا اے خصوصی کردار نہ ہوندا تاں اچ انسانی تہذیب دی تاریخ محفوظ نہ ہوندی ”ماضی“ گھپ اندھارے وچ ہوندا تے اوندنا ”حال“ نال سانگ نہ ہوندا۔ دستاویزی تحقیق دا اے ہک اہم کارنامہ ہے جو اے طریقہ تحقیق ”حال“ کوں ”ماضی“ دیاں روایتیاں دے حوالے نال سمجھن دی کوشش کریندے ایں طرح حال تے ماضی وچ ربط جڑدے اتے مستقبل کیتے دستاویزی سرمایہ محفوظ تھیندے“۔ (۹)

سرائیکی ادب وچ ساکوں جو تہذیبی معاشرتی سماجی تے ادبی رجحانات تے محرکات دی تبدیلی دسدی ہے ایندا ایرا علامہ عتیق فکری، ڈاکٹر مہر عبدالحق، مولانا عزیز الرحمن، علامہ عبدالرشید طالوت، ابن حنیف، میرحسان الحدیدی، محمد بشیر ظامی، کیفی جامپوری، وحید اختر ملتانی، اسلم رسولپوری، پروفیسر شوکت مغل، دلشاد بہا و پوری، ڈاکٹر طاہر تونسوی، ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز، حمید الفت ملغانی تے بے تحقیق کاراں تنقید نگاراں تیں سچدے جیکر صدیق طاہر ہوراندے تنقیدی کم درجہات پاتی ونجے تاں انہاں دا کم تاریخی تنقید دے زمرے وچ آندے کیوں او تاریخ دے شعور دے نال جڑتے ادب دا مطالعہ کریندن جو تخلیق کار دے عہد سماجی اثرات، ادیب دی حالات زندگی تے بے ادبی عوامل دا جائزہ وی این تاریخی شعور تنقید دے نقطہ نظر نال گھندن۔

سیئیں صدیق طاہر ذاتی پسند ناپسند تے بے تعصبات توں ہٹ کر اپنی تخلیق کار تے تخلیق کوں جان سمجھن دا آہر کریندن۔ سچل سرمست، مولوی لطف علی خرم بہا و پوری، بخت فقیر، فیض محمد دلچسپ، سفیر لاشاری توں نصر اللہ خاں ناصر دی شاعری دے فکری پہلوں، حسن کلام دیاں خصوصیات، ثقافتی عوامل دی تلاش اسلوب بیان دی وضاحت، زبان روزمرہ محاورے تشبیہاں تے استعاریاں دے ورتارے بارے وی خوب پرکھ پڑچول کریندن۔ ڈاکٹر نصر اللہ خاں ناصر ہوراں دی تخلیقی شاعری دا ویورا کریندے ہوئے

”اصل وچ ہر زبان دا اپنا اُچ مزاج تے آہنگ ہوندے سرائیکی زبان دے بن بنیاد وچ دھیما پن اے۔ نرمائش تے مٹھاس اے۔ کھوراپن تے سختائی ذری وی کائنی۔ عام تشبیہاں، محاورے تے استعارے، جیہڑے ہک زبان داسنہپ ہوندن این زبان دی شاعرانہ مصوری دے رنگاں وانگوں ہن۔ ہک ہی خاص گاہہ سرائیکی زبان دی اے ہے جو ایں زبان دا جیہڑا سنےپ گاہہ مہاڑ وچ اے اوہ لکھت وچ حالی توڑیں نی اڑیا۔ پرنصر اللہ خان ناصر نے متکلمانہ تے بول چال دی سنگری پنگری تے با محاورہ زبان دے سنےپ تے اوندیاں نزاکتاں کوں جیہیں طراں اپنیاں نظماں وچ سمیٹے اوندی مثال بہوں گھٹ ملسی“۔ (۱۰)

سیس صدیق طاہر ایں گاہہ کوں شعوری طور تے جائز دن جو اصل وچ ہر زبان دا اپنا مزاج تے آہنگ ہوندے عام تشبیہاں، محاورے تے استعارے زبان داسنہپ ہوندن۔ او تخلیق دے جمالیاتی حسن دیاں خوبیاں بیان کرن دے نال نال معاشرتی قدراں دی عکاسی تے سماجی خرابیاں دی نشاندہی وی کریندن۔ کہیں شاعر نے اسلوب اظہار، رمزیت، اشاریت تے علامت دا کیا پیرائیہ ورتیے یا کہیں شاعر اپنے شعری تخلیقی سرمائے دے نال نال سرائیکی زبان دے معیاری ذخیرہ الفاظ کوں کتلا محفوظ کیے ایں گاہہ دا جائزہ اور ہک نقاد محقق دے نال نال ماہر لسانیات دی حیثیت نال گھندن۔

”حضرت خواجہ غلام فرید دی ہک جگ مشہور کافی

آچنورل یار۔۔۔۔۔

ایندے وچ ہک لفظ ”لوئیں“ ورتیا گئے جیہڑا جو ”لو“ دی جمع ہے تے کتابت دی غلطی پاروں اینویں تھے ”لوئیں“ توں مراد سخت اتے گرم ہواواں ہن۔ اینویں ای

روہی لکڑی ہے سادنی

ترت ولا ہوت مہاراں

ایندے ۵۷ وچ بند وچ

کہ دھدکارے گا جڑاں

گاؤں برہوں دیاں واراں

لفظ ”واراں دی جا“ دھاراں“ اصل متن دے برخلاف لکھیا گئے“۔ (۱۱)

سیس صدیق طاہر نے خواجہ غلام فرید دیاں بہوں ساریاں کافیاں دی جہت لفظی بارے توجہ کرائی ہے۔

صدیق طاہر ہوراں دا تنقیدی اتے تحقیقی بیانیہ سادہ اتے طرز اظہار رواں دواں نثر دا خوبصورت نمونہ ہے۔ او اپنے علمی استدلال کوں تخلیقی شعور نال قاری تیں مجیدن:

”ایں زبان دا ادب وی وقت دے سماجی سیاسی تے ثقافتی محرکات توں متاثر تھیند ا رہیے تے مختلف تحریکات تے رجحانات نے

ایں زبان دے سرمایہ نظم و نثر اتے دور رس اثرات سٹین۔ چنانچہ نویں دور اچ ہیئت تے اسلوب دے علاوہ موضوعات دے

تنوع دی وجہ نال سرائیکی شاعری دے مزاج تے وی گہرا اثر ہے تے سرائیکی ادبیاں، شاعرانے نویں موضوعات دے علاوہ

پرانی تعلیمات تے استعاریاں دے نویں استعمال نال عصری تقاضیاں دا ساتھ ڈتاتے ایں طراں نویں نسل کوں مایوس نی تھیون

ڈتا“۔ (۱۲)

صدیق طاہر ہوراں تحقیقی اتے تنقیدی عمل راہیں سرائیکی وسیب اتے ایندی جان سجا کلیتے جو یورا کیتے او انہاں دی فکری بصیرت، سرائیکی تہذیب، تاریخ اتے سیاست دی

نویں تفہیم کریندے۔

”ون یونت دے سیاسی تجربے وچ اتحاد دے ناں اتے جیہڑا استحصال تھیا اوندے نال بری طرح متاثر تھیون آ لے علاقیاں وچ نصر اللہ خان ناصر داماحول وی شامل ہی۔ جتھوں دے عوام دے ہونٹھاں کنوں مسکاروی کھس گدیاں گیاں۔ ڈھیر سارے پرانے کج ٹمک گئے تے لوکاں کوں اپنیاں گھراں وچ مسافر کر ڈتا گیا۔ عوام دی بے چینی۔ فریاداں تے دھائیں ناصر دی زندگی اتے مسلسل اثر کریندیاں رہیاں۔“ (۱۳)

صدیق طاہر ہوراں دی تحقیق اتے تنقید سرائیکی وسیب دی تاریخ، تہذیب اتے ادبی ورثے وچوں خوشبو کھنڈیندی اے۔ او تنقید اتے تحقیق راہیں سرائیکی قوم دے شعور وچ وادھا کریندن تے انہاں داسارا تحقیقی، تنقیدی سرمایہ ایس زاویہ نظر دی پیداوار ہے۔ اومحض ادب برائے ادب تیں محدودنی رھیے بلکہ تہذیب۔ سرائیکی زبان دے رشتیاں اوندے پچھو کڑتے اپنے ویلے دے عصری شعور دے درمیان کہیں اکائی کوں لہھیندے رہینے۔ او ادب پاریاں دی قدر و قیمت دا جائزہ وی پورے دیانت نال گھندن تے سرائیکی وسیب دی تاریخ، تہذیب اتے لسانی رشتے کوں نال نال گھن تے ٹردن انہاں دے تحقیقی تنقیدی رویے موجب کوئی وی تخلیق اپنی تہذیب، تاریخی شعور اتے اپنی زبان دی صحیح شناخت توں بغیر سنہٹپ دان نی کر سکدی

حوالہ جات

- (۱) نصر اللہ خان ناصر ڈاکٹر، دیباچہ، ”سرائیکی وسیب دامہاندر“، مصنف: صدیق طاہر، بہاول پور، سرائیکی ادبی مجلس، اشاعت: ۱۹۹۶ء، ص: ۸-۹
- (۲) صدیق طاہر، ”ویورے“، بہاول پور، سرائیکی ادبی مجلس، اشاعت: ۱۹۹۶ء، ص: ۱۲
- (۳) گیان چند ڈاکٹر، ”تحقیق کافن“، اسلام آباد، مقتدرہ قومی زبان، اشاعت: ۲۰۰۳ء، ص: ۱۲
- (۴) صدیق طاہر، ”ویورے“، ص: ۱۲
- (۵) ایم سلطانہ بخش ڈاکٹر، مطالعاتی رہنما، ”اصول تحقیق“، اسلام آباد، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، سال اشاعت: ۱۹۸۸ء، ص: ۱۲۳
- (۶) صدیق طاہر، ”ویورے“، ص: ۳۰
- (۷) گیان چند ڈاکٹر، ”تحقیق کافن“، ص: ۱۲
- (۸) صدیق طاہر، ”ویورے“، بہاول پور، ص: ۲۱-۲۲
- (۹) تبسم کاشمیری ڈاکٹر، ”ادبی تحقیق“، کے اصول، اسلام آباد، مقتدرہ قومی زبان، طبع اول: ۱۹۹۲ء، ص: ۷۶-۷۵
- (۱۰) صدیق طاہر، ”ویورے“، ص: ۱۶۹
- (۱۱) صدیق طاہر، ”ویورے“، ص: ۱۳۱
- (۱۲) صدیق طاہر، ”ویورے“، ص: ۳۳

دل شادکلا نجوی

سین دلشادکلا نجوی، سرانیکسی زبان و ادب نال محبت کرن والے انہاں محسناں وچوں ہن، جہاں سرانیکسی ادب دے ایڑے کوں مضبوط کرن سانگے بہوں اہم اتے بنیادی کم کیے۔ انہاں دا ادبی، تخلیقی، تحقیقی ترجمے دا اتے ”تنقیدی کم اتلا ہے جیہڑا نویں نسل کیے ہک سو جھل دگ ثابت تھیدا ڈسدے۔ انہاں دا ڈھیر سارا ادبی، تخلیقی، تحقیقی اتے تنقیدی کم انہاں دی شخصیت دیاں ون پونیاں دلچسپیاں کوں وی ظاہر کریندے۔ سرانیکسی ادبی تنقید دے حوالے نال انہاں دیاں کتاباں ”تنقید دیاں پوڑھیاں“ تے ”ادبی چول پڑچول“ بہوں اہم ہن۔

سین دلشادکلا نجوی ہوراں دی تنقیدی سوچ اتے فکر کوں سامنے رکھیندیں ہونیں انہاں دا تنقیدی رویہ کجھ ایں طراں ڈکھائی ڈیندے:

(۱) سرانیکسی ادب دے نظری معاملات

(جیندے وچ ادب۔ تخلیقی ادب تنقید دا مقام۔ ادب وچ علامت نگاری دی اہمیت۔ شاعری دا مقصد تے تنقیدی دبستان وغیرہ)

(۲) عملی تنقید۔

(۳) ادب دا سماج نال تعلق

(۴) سرانیکسی ادب اتے لسانیات

ایندے علاوہ انہاں سرانیکسی زبان و ادب دے حوالے نال بہوں سارے اہم علمی۔ ادبی۔ لسانی۔ تہذیبی ثقافتی اتے عروضی نظام بارے تحقیق اتے تنقید راہیں اپنی بصیرت دا ثبوت ڈتے۔ انہاں عملی اتے نظری تنقیدی طریقہ کار کوں ورتینے پر انہاں دا تخلیقی، تحقیقی اتے تنقیدی شعور ادب برائے حیاتی دے رویے اتے رنگ کوں ڈھیر نشا بر کریندے۔ او اپنی کتاب دے دیباچے وچ لکھدن:-

”میں کوئی وڈا نقاد کوئے نی۔ تنقید دیاں کجھ کتاباں پڑھین تے سمجھین۔ ات پاروں میڈی اے کتاب ہک طراں حاصل مطالعہ

ہے میں اے کوشش کیتی ہے جو تنقید دا مطلب تے مفہوم کجھ واضح لفظاں وچ بیان تھی وئے۔“ (۱)

انہاں دا آکھن بھانویں جو انہاں دی طبیعت وچ جھک نوائی کوں ظاہر کریندے مگر ایں گاہہ وچ کوئی شک شبہ نی جو او عالم فاضل محقق، تنقید نگار تے صاحب ارائے دانشور ہن۔ انہاں سرانیکسی ادب دے پلو وچ بہوں کجھ پاتے۔ بھانویں جو سرانیکسی تنقید دے کم کوں کافی کجھ انگریزی توں اردو ترجمے دی صورت وچ ورٹے وچ ملیے پر ایندے باوجود سرانیکسی تنقید دے مکھ مہاندے کوں سنگھارن سنوارن مغربی و مشرقی تنقید دے ڈگھ سارے کم کوں دلشادکلا نجوی ہوراں اپنے سرانیکسی ادبی ویسی ساہ سمل وچوں اسرگا کریندے ڈسدن۔ دلشادکلا نجوی ہوراں ڈھیر سارا تنقیدی کم عملی تنقید دے زاویے کوں اگاں ٹریندے ایں حوالے دے نال انہاں دیاں ترے (۳) کتاباں سرانیکسی شعراء دے تذکرے بارے ہن۔

(۱)۔ قدیم سرانیکسی شاعر تے ادیب

(حضرت سلطان باہو۔ چراغ اعوان۔ علی حیدر ملتانی۔ سید اکبر شاہ۔ غلام حسین گامن۔ غلام سکندر خان غلام۔ فیروز الدین فیروز۔ گل محمد چشتی۔ خواجہ غلام فرید۔ قاضی فخر

الدین راضی۔ محمد بخش نوروز۔ گل محمد عاشق ملتانی۔ خرم بہاؤ پوری)

(۲)۔ چار سرانیکسی صوفی شاعر

(سلطان باہو۔ علی حیدر ملتانی۔ سچل سرمست۔ حافظ جمال اللہ ملتانی)

(بابا فرید گنج شکر۔ خرم بہاؤ پوری۔ خیر شاہ۔ محمد بخش نوروز۔ گل محمد عاشق ملتانی۔ اقبال سوکڑی۔ حسن رضا گردیزی۔ جانا باز جوتی۔ نصر اللہ خان ناصر۔ عبدالحکیم اچوی۔ مولوی لطف علی)

انہاں کتاباں وچ انہاں نیں شعراء دے حالات زندگی تے زندگی دے مختلف پہلوواں دا ذکر کیتے تے شاعران دے کلام دا فکری تے فنی ویور اپیش کیتے۔ سبیں دلشاد کلا نجوی ہک غیر جانب داری محقق تے تنقید نگار ہن۔ اپنے خلوص دی سچائی دے نال سچے کھرے تنقید نگار و انگوں متن در بہوں دھیان ڈیندن۔ کہیں تذکرے اتے تخلیق کار یا تحقیق کار دی لکھت بارے محض تاثراتی تنقید نہیں کریندے بلکہ اپنی تحقیقی تنقیدی تے تجزیاتی صلاحیت کوں آزمیندن تے اوندے بعد اپنی بے لاگ رائے دا اظہار کریندن۔ اوادب کوں ہک سچائی تے حقیقت سمجھدن۔

”ادب کوئی نظری یا خیالی شے کائے نہیں۔ ایہہ ہک فطری شے ہے۔ تے فطری طور تے انسان وچوں پیدا تھیندے تے ایندراکم وی فطرت دی عکاسی کرن ہے۔ فطرت دا اظہار ہے بلکہ سچ پچھوتاں ہتھیتاں دا متحرک عکس ہے ایہا وجہ ہے جو مادی ہتھیتاں وی ادب توں تخلیق کرن دا باعث بنن دین۔ ملک دا معاشی نظام وی ایندے اتے اثر کریندے۔ جیں طراں حقیقت وچ تبدیلیاں آئین۔ اوں طراں ادب وچ وی خرابیاں پیدا تھی ویندین۔ ول انہاں کوں ہٹاؤن یا مٹاؤن دیاں تحریکاں چلاؤن۔ تے ول نوواں ادب تخلیق تھیندے تے لکھیندے پڑھیندے“ (۲)

ایں اقتباس توں دلشاد کلا نجوی دا ادب بارے نظریہ واضح تھیندے تے ڈس پوندی ہے جو اوادب کوں عمرانی فلسفے وچوں ڈیندن۔ اوادب اتے تنقید دی اہمیت تے تنقید نگار دے منصب کوں چنگی ریت جانزدن۔ انہاں دے نزدیک جے تیں تخلیق دے نال نال تنقید نہ ہووے تاں او تائیں فن پاریاں کوں چانجن پرکھن دا کوئی معیاری اصول وجود وچ نی آندا۔ جید انتیجہ اے تھیندے جو تخلیق کار کوں اپنی کامیابی دا اندازہ تھی سکے تے نہ پڑھن والے اوندی محنت تے فنکاری دا مزہ گھن سکن۔ انہاں دے نظریہ تنقید مطابق نقاد فکراتے فن ڈونہاں گالہیں دا خیال رکھیندے۔ او سبھے سلجھ فکرنال فن وچ نظم تے ضبط تے نکھار گھن آندے اوادب دیاں افادی تے جمالیاتی پہلوؤں کوں دی سامنے رکھدے ایندے نال نال خیال دی پاکیزگی اتے اسلوب دی اہمیت کوں وی جانزدے۔ ہک چنگے نقاد دی ایہہ خوبی ہوندی ہے جو او تاریخ بارے دی پتہ سدھ رکھدے۔ دلشاد کلا نجوی سیٹل تنقید دیاں ترے (۳) شقلاں کوسا منے رکھدن۔ (۱) نٹھو معانی۔ (۲) نظم تے نثر پارے دی پچھان تے (۳) نفسیات تے فلسفہ اتے فنی قانون دی گاہہ۔ سب کٹوں اہم گاہہ اے جو او تنقید دے قانون تے اصولاں کوں بے اصولاں نہیں سمجھدے کیوں جو تنقید دی بنیاد اصولاں ضابطیاں تے عقل اتے ہے۔ دلشاد کلا نجوی ہوراں دی تنقید توازن دی خوبصورت مثال ہے تے انہاں دا تنقیدی شعور روایت دے اصولاں نال جڑیاں ہو یا ہے۔ او سمجھدن جو تنقید وی کیسادی طراں دا کوئی تجرباتی علم کائے نی۔ تنقید وچ اے طاقت کوائے نی جو ایہہ ادب پیدا کر ڈکھاوے ول وی او تنقید کوں اہمیت ڈیندن جو عظیم ادب کیسے تنقید دا ہونن لا ضروری ہے۔ تحقیق اتے تنقید دے حوالے نال دلشاد کلا نجوی ہوراں دی ہک مختصر جھیں کتاب۔

”خواجہ محکم الدین سیرانی دی سی حرفی ہیر ہے ایں سی حرفی کوں ۱۸۷۳ء دے قلمی نسخے توں مرتب کیتا گئے۔ ایں لحاظ نال اے

مختصر جھیں کتاب تحقیق۔ تنقید تے ترتیب و تدوین دے زمرے وچ آندی ہے“ (۳)

دلشاد کلا نجوی ہوراں اپنے کلاسیکی ادب دی اہمیت کوں خوب جانزدے ہن۔ تے سمجھدے ہن جو کلاسیکی شعراء دے کلام دی گول پھول تے اوندی سانجھ نال سرانیکی ادب دا دامن مضبوط تھیں ات پاروں انہاں خواجہ محکم الدین سیرانی دے قلمی نسخے کوں مرتب کیتا تے ایں حوالے نال انہاں تحقیق۔ تنقید تے قلمی نسخے کوں ترتیب ڈتے تے اوندی تدوین وی کیتی۔ ایندے نال نال او تنقید دے لا ضروری اجزاء یعنی مواد (متن) ہیئت (Form) اتے اسلوب (Diction) اتے گہری نظر رکھدن۔

”دلشاد کلا نجوی ایں نظریے دے پیروکار ہن جو ادب برائے زندگی دے نظریے کوں پیش کریندے۔۔۔ تے ادب صرف

زندگی تے تنقید کرن دا نال نہیں بلکہ زندگی کوں بہتر بناؤن دی کوشش وی ہے ایں طراں او جمالیاتی تے اخلاقی نقاد بن تے

سامنے آئندے“ (۴)

سینس دلشاد کلا نچوی ادب تنقید اتے حیاتی کون ہک ڈوجھے نال رلواں سمجھدن۔ اتے ایں سانگے اوکھیں گنجل فلسفے کون نی بیان کریندے بلکہ پوری سچائی تے سادگی نال ادب اتے حیاتی دے مختلف پہلوواں کون سوہناں تے پورے سنگھریئے مکھ سبھاناں ڈیکھناں چاہندن۔

سینس دلشاد کلا نچوی متنی تنقید بارے بہوں حساس (Conscious) ہن تے متنی تنقید دے مراحل طے کرن دی مثال دے طور تے آنپڑیں تصحیح شدہ مثنوی ”زیلچا“ مصنف عبدالحکیم اچوی دیمقدے دا حوالہ ڈیندن تے آہن جو میڈے نظریات تنقید دی عملی شکل ایں مثنوی دا دیا چاہے۔ ادب وچ علامت نگاری نال انہاں دا نقطہ نظر اے ہے جو علامت ہک یقینی نشانی تاں ڈیندی ہے پر اوہندے معنیوں کون مقرر تے متعین نہیں کر سگدی۔ بہر حال اوعلامت دے ورتن کون شاعری وچ نویں حسن اتے نویں تازگی نال تعبیر کریندن۔ البتہ علامت کون تے (۳) پکھاں وچ تقسیم کریندن۔

۱۔ آفاقی علامتاں

۲۔ علاقائی علامتاں

۳۔ شخصی یا ذاتی علامتاں

تنقید دے دبستاناں بارے انہاں دے خیالات بہوں عمدہ ہن او تنقیدی دبستاناں کون تسلیم کریندن تے انہاں دبستاناں دیاں خوبیاں دے وی قائل ہن پر او تنقیدی دبستاناں دی خامیاں دا ذکر وی کھلے الفاظ نال کریندن:

”دبستانی تنقید دی ہی خامی ایہہ ہے جو نقاد اپنے عقائد تے نظریات دے متصادم دبستان کون غیر مستحق، مکھوک تے غلط قرار دے ڈیندن ہی گاہہ اے ہے جو او اپنے دبستان دے چنگے مندے سارے اصولاں کون اپنے کیئے سبھ کجھ سمجھدن تے بے دے کہیں اصول کون نی منیدے۔۔۔ جواب ایہہ ہے جو ایں طراں۔۔۔ نقاداں وچ ہک توں زاندر جانات ضرور ہونے چاہیدے ہن تاں جو کہیں ادب پارے واضح طور تے مکمل جائزہ گھد اونج سسگیاں جے تے اور صحیح مقام تے پہچایاونج سسگیاں جے“ (۵)

تنقید دے معروف مدرسیاں (School of Thought) بارے انہاں دی رائے محض انہاں مدرسیاں دے تعارف انہاں دیاں خوبیاں خامیاں بارے ہک روایتی بحث ہے۔ انہاں مدرسیاں وچوں او آپ کہڑے School of thoughts توں متاثر ہن ایں بارے انہاں کوئی گاہہ نہ کیٹی البتہ سرائیکی تنقید پڑھن والے طالب علمان کیئے توضیحی تنقید، تقابلی تنقید، تشریحی تنقید، جمالیاتی تنقید، تاثراتی تنقید، نفسیاتی تنقید، رومانی تنقید، تاریخی تنقید، سائنٹیفک تنقید بارے بھرویں بحث کیٹی اے البتہ کتاب دے ایں کچھ دے چھیکڑ تے ہک اہم تجویز (Suggestive) ڈیندن جو کم از کم سرائیکی دے نقاد ہک اہم دبستان قائم کرن چہڑا انہاں دبستاناں دے موٹے موٹے کم دے اصولاں والا دی ہووے تے اپنے طور تے افضل تے کامل دی ہووے۔ جہڑی جو بہوں مخلصانہ تے ہمدردانہ تجویز ہے۔

”ادبی چول پڑچول“ دلشاد کلا نچوی ہوراں دا سرائیکی ادب وچ مختلف موضوعات دیاں حامل چھپیل کتاباں بارے تنقیدی گھٹ تے تعریفی توصیفی تے تبصرے اتے مبنی تاثراتی مضامین دا مجموعہ ہے۔ جینویں انہاں آپنی تنقید دی کتاب ”تنقید دیاں پوڑھیاں“ وچ تنقید بارے اپنے اشاک تے سجا کی نظریات دی وضاحت کیٹی ہے تنقید کون انویں ورتیا (Apply) کوئے نی۔ ایندی وجہ وی انہاں اپنی کتاب ”ادبی چول پڑچول“ وچ صفحہ نمبر ۵ تے خود بیان کر ڈٹی اے۔

”سرائیکی زبان نے ادب دا نشاۃ ثانیہ دا دور ہے ہر پاسے انیدا چرچا ہے تے ہر لکھاری ایندی جہت وچ لکھیا ہووے۔۔۔ تنقید

دے سلسلے وچ میڈے اتے ہمدردانہ رویے دا لیبل انسانی نال لا ڈتا ویندے تے میں اینکوں منید اوئی ہاں پر اصل مقصد کنوں

پرے کڈا نہیں نی ہنیا۔ جتی تھی سگدے، آپڑیں منصب کون بھیند اتے اگوں تے ٹرداں“ (۶)

پروفیسر دلشاد کلا نچوی متوازن اتے نمائے لہجے دے نقاد ہن۔ اتے انہاں دا ایہہ رویہ انہاں دے تنقیدی رویے اتے وی اثر انداز تھیندے۔ دلشاد کلا نچوی ہوراں تخلیقی فن

پارے دی اہمیت دے قائل وی ہن تے تخلیق کار دے تخلیقی جوہر کو اہم جان دے ہن۔

حوالہ جات

- (۱) دلشاد کلا نچوی، پروفیسر، دیباچہ، ”تنقید دیاں پوڑھیاں“ بہاول پور، سرانیکسی لائبریری، باراول، ۱۹۸۱ء، شرقی پریس، ص: ۴
- (۲) دلشاد کلا نچوی، پروفیسر، دیباچہ، ”تنقید دیاں پوڑھیاں“ بہاول پور، سرانیکسی لائبریری، باراول، ۱۹۸۱ء، شرقی پریس، ص: ۹
- (۳) شوکت مغل، پروفیسر، مرتب، ”دلشاد کلا نچوی شخصیت اور فن“ بہاول پور، اکادمی سرانیکسی ادب، ممی، ۲۰۰۶ء، ص: ۵۵۔
- (۴) راشد مرتضیٰ، سید، ”دلشاد کلا نچوی دا نظریہ تنقید“، مشمولہ: دلشاد کلا نچوی ”شخصیت اور فن“ مرتب پروفیسر شوکت مغل، بہاول پور، اکادمی سرانیکسی ادب، ممی، ۲۰۰۵ء، ص: ۱۵۶
- (۵) دلشاد کلا نچوی، پروفیسر، دیباچہ، ”تنقید دیاں پوڑھیاں“ بہاول پور، سرانیکسی لائبریری، باراول، ۱۹۸۱ء، شرقی پریس، ص: ۷۳-۷۲
- (۶) دلشاد کلا نچوی، پروفیسر، دیباچہ، ”ادبی چول پڑچول“، بہاول پور، اکادمی سرانیکسی ادب، اشاعت: ۱۹۸۷ء، ص: ۵

ڈاکٹر مہر عبدالحق

ڈاکٹر مہر عبدالحق دا اصل ناں عبدالحق اتے مہر لقب ہے۔ ڈاکٹر مہر عبدالحق لیہ شہر وچ پیدا تھئے۔ انہاں منڈھلی تعلیم لیہ شہر دے اسکولاں توں حاصل کیتی۔ اتے ۱۹۵۰ء وچ ایم اے پاس کیتا ۱۹۵۷ء وچ پنجاب یونیورسٹی توں انہاں ”ملتان زبان اور اس کا اردو سے تعلق“ دے موضوع تے تحقیقی مقالہ لکھ تے پی ایچ ڈی دی ڈگری حاصل کیتی مہر عبدالحق سیمین ساری عمر اں محکمہ تعلیم وچ مختلف عہدیاں تے خدمات انجام ڈیندے رہیئے۔ تحقیقی کم انہاں دی حیاتی دا مقصد رہیا۔ لسانیات اتے فریڈیات انہاں دے خاص موضوع ہن۔ سرانیکسی زبان وچ قرآن مجید دا خوبصورت با محاورہ ترجمہ وی انہاں کیتا۔ سرانیکسی زبان وچ مختلف موضوعات تے انہاں بہوں ساریاں کتاباں لکھیاں۔ ۱۹۹۶ء وچ انہاں وفات پائی

ڈاکٹر مہر عبدالحق ہک معروف محقق تے ماہر لسانیات ہن۔ سرانیکسی زبان اتے لسانیات دے حوالے نال انہاں دا پی ایچ ڈی دا مقالہ ”ملتان زبان اور اس کا اردو سے تعلق“ مزید لسانی تحقیقات، سرانیکسی اور اُسکی ہمسائیہ زبانیں بہوں بھرواں کم اے۔ اتے ایس لسانی کم دے راہیں انہاں بہوں محنت دے نال اتے مشکل حالات وچ سرانیکسی زبان دے آغاز و ارتقاء، سرانیکسی زبان بارے عام فکری مغالطیاں دی وضاحت۔ سرانیکسی پنجابی زبان دا کھیدا۔ سرانیکسی ہک قدیم اتے غیر آریائی زبان۔ سرانیکسی زبان ہندوستان دی لنگوا فرینیکا، سرانیکسی سندھی رشتہ تعلق پوٹھوہاری قربت، سرانیکسی دی انفرادیت توں علاوہ سرانیکسی زبان دے حوالے نال انمٹ کم کیتا۔

مہر عبدالحق ہوراں دے تحقیقی کم دی اہمیت توں انکار نی کیتا و نچ سکدا۔ انہاں بہوں خوبصورتی دے نال سرانیکسی زبان دے لسانی گروہ، اوندے تاریخی جغرافیائی حالات، سرانیکسی زبان دے لوک اتے قدیم ادب۔ سرانیکسی زبان اتے بیرونی زباناں دے اثرات، سرانیکسی زبان دا اردو زبان نال تعلق کول اپنے ضخیم مقالے وچ پیش کیتا۔ شائیت

ای کوئی بندہ انہاں دے ایں کم دامنکر ہووے۔ سرائیکی زبان اتے لسانیات دے حوالے نال انہاں دے نظریات :-

سرائیکی زبان دی قدامت

ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں اپنے سرائیکی بارے لسانی نظریے وچ سرائیکی زبان کوں غیر سنسکرتی زبان قرار ڈتے اور آکھئے جو اے پراکرت ہئی۔
 ”قدیم بولیاں یا پراکرتیں نہ سنسکرت سے نکلی ہیں نہ اس کی بگڑی ہوئی صورت ہیں بلکہ یہ ایک ایسی قدیم زبان کا پتہ دیتی ہیں جو سنسکرت بلکہ ویدوں کی زبان سے بھی زیادہ قدیم تھی اور ایسی بول چال کی زبان تھی جس سے جدید اور قدیم بولیاں یعنی پراکرتیں اور سنسکرت دونوں بیک وقت پیدا ہوئیں“ (۱)

ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں اپنے اس نظریے دی تائید وچ واضح طور تے بیان کیا جو ”اس بات کو یورپین مستشرقین ثابت کر چکے ہیں“۔

ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں اپنی زبان دی تاریخ اتے لسانی گروہ بیان کرن سائے گریٹر سن۔ جان بیمر۔ ڈاکٹر محی الدین قادری زور۔ بھیرول اڈوانی، چیمر جی۔ ڈاکٹر ارنسٹ ٹرمپ جھیں ماہرین لسانیات دیاں کتاباں نظریات اتے تحقیقی دے شواہد اکٹھے کیتے۔ اتے اس توں بعد انہاں علماء تے ماہرین لسانیات دیاں تحقیقات دی روشنی وچ اپنا نظریہ قائم کیا۔

ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں سرائیکی زبان دے تاریخی جغرافیائی حالات دے عنوان نال اپنے مقالے وچ ہک پورا باب رقم کیتے۔ حیدرے وچ انہاں تاریخی شواہد دی بنیاد اتے سرائیکی زبان دی علاقے اتے رقبے بارے سچان کرائی ہے۔ انہاں نے جہاں ضلعیاں کوں شامل کیتے انہاں وچ کجھ موجودہ پاکستان (پنجاب) دے ہن اتے کجھ بے صوبیاں وچ جیہڑے اضلاع آندے ہن او پرانی تقسیم موجب ملتان۔ ڈیرہ غازیخان اتے بہاول پور ڈویژناں توں علاوہ ضلع بھکر۔ میانوالی۔ جھنگ۔ ضلع ڈیرہ اسماعیل خان شامل ہن۔ اتے انہاں دارقہ تقریباً ۳۸۰۹۳ مربع میل ہے (۲)

ڈاکٹر مہر عبدالحق ایں گاہہ بارے واضح نظریہ رکھن جو وادی سندھ دیاں زباناں دے ذخیرہ الفاظ دا بہوں سارا حصہ غیر آریائی ہے اتے اوہ لکھن جو ایں گاہہ دا بہوں زیادہ امکان ہے جو انہاں زباناں دی بنیاد کہیں آتھجی زبان اتے رکھی گئی ہووے؟ حیدر اسر چشمہ انہاں مغربی ملکاں وچ ہی جہاں دا تعلق موہنجوداڑو اتے ہڑپہ دی قدیم تہذیب نال ہے۔

ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں اپنی لسانی تحقیق وچ سرائیکی زبان دے لسانی خاندان۔ ایندے مقام اتے ماہیت تے ملتانی زبان دی حقیقت بارے خوب گول پھول کریندن تے او۔ ہند آریائی زباناں وچ پنجابی۔ لہندا تے ملتانی زبان دے مقام کوں متعین کریندے ہوئے پنجابی۔ لہندا تے ملتانی زبان دے فرق کوں واضح کریندے ہوئے لکھن:

”پنجابی وسطی گروہ دی زبان ہے اور اپنی خالص ترین شکل میں باری دو آب کے بالائی حصے یعنی سر ہند اور جہلم کے درمیانی اضلاع امرتسر جالندھر۔ فیروز پور۔ لدھیانہ وغیرہ کی زبان ہے لیکن جب مشرقی حد سے چلتے چلتے جوں جوں شمال مغرب کی طرف جاتے ہیں تو وسطی گروہ کی زبان کے اثرات کم اور لہندا کے اثرات زیادہ ہوتے چلے جاتے ہیں۔ یہ عمل ارتقاء مسلسل اور تدریجی ہے کہ پنجابی اور لہندا کے درمیان فرق کرنا مشکل ہو جاتا ہے (۳)

ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں، بہوں بحث توں بعد ”سرائیکی“ لفظ دی اہمیت کوں بیان کریندن تے بے چیدہ نکات کجھ ایں طراں ہن:

سرائیکی لفظ قدیمی نام ہے اور شروع سے ہی وادی سندھ کی شمالی زبانوں کے معنی میں ہمیشہ استعمال ہوتا آ رہا ہے۔ سرائیکی جو کہ وادی سندھ کی زبان ہے اصول لسانیات کے لحاظ سے ہندوی زبانوں یعنی پنجابی اور ہندی سے بالکل مختلف ہے اس کے ماخذات سنسکرتی زبان میں ڈھونڈنے کی بجائے دراوڑی زبانوں میں تلاش کرنے چاہیں۔
 یہ زبان صدیوں سے حملہ آوروں کی مار چھاڑ کے باعث دیگر قوموں کی زبانوں سے اثر لیتی رہی ہے مگر پھر بھی اس نے اپنی اصلیت کو ہرگز نہیں بھلایا یعنی اس زبان نے اپنی انفرادیت کو ہر حالت میں برقرار رکھا ہے۔ ملتانی زبان (سرائیکی) کی زبردست قوت دوسری زبانوں کے الفاظ کو اپنا بنالینے اور انہیں استعمال کرنے کی خوبی ہے۔
 ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں اپنے پی ایچ ڈی دے تحقیقی مقالے دے علاوہ ”سرائیکی اور اسکی ہمسائیہ زبانیں وچ وی سرائیکی زبان دے آغاز و ارتقاء دے نال

بہوں سارے عام فکری مغالطیاں دا جواب ڈتے انہاں دے پیش نظر اے گاہہ ہئی جو پاکستان دے چارے صوبیاں دے عوام باہمی آپت دے رابطے وچ وادھا تھیوے۔ اولکھدن، تاریخی جغرافیائی تے لسانی شواہد ایں گاہہ کوں ثابت کریندن جو وادی سندھ دی اے زبان (سرائیکی) جدید زبان جیہڑی جو فارسی، عربی نال گانڈھاسا ننگا جوڑ چکی ہئی اے قبول عام دی سنگھن کراہیں پورے ہندوپاک دے پھیر پھیل چکی ہئی۔ کیوں جو ایں زبان کوں بولن تے جانن والے سارے ہندوستان وچ آسانی نال گھم پھر سکدے ہن۔

ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں دے تحقیقی لسانی کم بارے رائے ڈیندے ہوئی سہیں حمیدالفت ملغانی لکھدن:

”سرائیکی اور اس کی ہمسایہ علاقائی زبانیں“ ہک اتنجھی کتاب ہے جیندے وچ سرائیکی زبان دا ڈو جھیاں پاکستانی زبانان دے نال تعلق کوں واضح کیتا گئے۔ زبانان دے ایں تعلق دی وضاحت کوں گرامر دے اصولاں دے مطابق بیان کرن دی کوشش کیتی گئی ہے ایں سلسلے دی ڈوجھی کتاب ”سرائیکی دے قاعدے قانون وچ محض سرائیکی زبان دی گرامر تے زور ڈتا گئے تے لسانیات دے موضوع دی مطابقت نال ”سرائیکی دیاں مزید لسانی تحقیقات“ وچ لسانی تحقیقی مضامین کوں شامل کیتا گئے۔“ (۴)

ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں ”مزید لسانی تحقیقات“ وچ لکھدن جو سرائیکی زبان دے اندرونی لفظ بناون دی وڈی قوت ہے۔ مثال دے طور تے امیدوار داترجمہ ”آسروند“ نہ صرف ڈاڈھاسو ہنا ہے بلکہ اتنجھیں سانچے دی نشاندہی وی کریندے جیندے وچ بییاں ڈھیر ساریاں ترکیباں ڈھل سکدیں۔ ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں دی محنت دا نتیجہ ہے کہ آج سرائیکی زبان اُچی شان رکھدی ہے انہاں اپنا تحقیقی تے لسانی کم ٹھوس بنیاداں اُتے کیتا ایہا وجہ ہے جو انہاں دے سرائیکی تحقیقی لسانی کم اتے سرائیکی لوکاں کوں ناز ہے۔

ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں اپنی تحقیق وچ سرائیکی اکھان، پہا کے محاورے۔ لغت نویسی، سرائیکی زبان دے قاعدے، قوانین دی جو بنیاد رکھی ہئی اور سرائیکی زبان اتے لسانیات کیتے بہوں مضبوط اتے اہم ہے۔

ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں کلام فرید دا تجزیہ کرتے اوندی قدر و قیمت، تحسین کرن دی کوشش کیتی اے تے ایں کاوش وچ انہاں کلام فرید (شاعری) وچ ورچن والے لفظاں، انہاں دے استعمال، تشبیہاں، استعارے، فکر بارے جو گول پھول کیتی ہے اوہک طرحاں نال کلام فرید دی تشریح ہے۔ انیکوں تشریحی تنقید آکھیا وئے سکدے اتے انہاں دی ایں تشریحی تنقید اسلوب وچ عمرانی، جمالیاتی تے رومانی تنقید دے اشارے وی ملدن:

”ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں نے انہاں مقالات وچ موضوعات دے تناظر وچ صرف خواجہ فرید دے نظریات اتے تصورات کوں بیان نہیں کیتا بلکہ ہر مناسب موقع تے اپنا نقطہ نظر وی واضح کیتے۔ ایں طراں عملی اتے نظری ڈونہیں تنقید دے دبستان سامنے آگئے ہن ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں نے علمی وادبی زبان استعمال کیتی۔“

ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں دے انہاں تحقیقی و تنقیدی مقالات دی ہک خوبی ایہہ وی ہے جو خواجہ فرید کے نال نال تصوف اتے فلسفہ بارے وی اتنجھے سوالات اٹھائے گئے ہن جیہڑے جو خواجہ علام فرید دے حوالے نال بالعموم اتے انہاں موضوعات دے حوالے نال بالخصوص نویں بحث دادر کھولیندن۔ ایں طراں انہاں مضامین وچ عمرانی، جمالیاتی اتے رومانی تنقید دیاں جھلکیاں وی ملدن، جتھوں ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں دے وسیع مطالعے، دقت نظر اتے ڈونگھیاں سوچاں دے علاوہ انفرادی تنقیدی رویاں دی وی عکاسی تھیدی ہے۔“ (۵)

ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں بجا طور تے اشارہ کیتے جو ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں دے تنقیدی مقالات وچ عمرانی، جمالیاتی تے رومانی تنقید دی جھات ملدی ہے مگر انہاں دا تنقیدی رجحان تشریحیاتی ہے۔ اتے جتھاں تیں ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں مہر عبدالحق ہوراں دے عملی تے نظری تنقیدی کچھ بارے گاہہ کیتی ہے۔ ایں گاہہ دا ویورا کرن دی

ضرورت ہے کیوں جو نظری تنقید، تنقیدی اصولوں نال جڑت رکھیدی ہے جیندے وچ ادب پارے دی تحسین اتے اوندے وچ خامیاں بارے کجھ تنقیدی اصول طے کیئے ویندن کیوں نظری تنقید، تنقید اتے تنقید کریندی ہے این حوالے نال بہوں ساری بحث دی گنجائش موجود ہے البتہ ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں پہلے توں بنے بنائے تنقیدی اصولوں دے مطابق تنقید لکھی ہے جینوں عملی تنقید آکھیا ویندے اتے انہاں دے تنقیدی خیالات بہوں واضح صورت وچ ملدن۔ علم بیان دا استعمال سرائیکی زبان دیاں لسانی خصوصیات دے تناظر وچ تخلیق دا تجزیہ اتے تنقید انہاں دے تنقیدی اسلوب کوں نمایاں کریندی ہے۔ سرائیکی زبان و ادب دے محقق تے نقاد ڈاکٹر انوار احمد انہاں دے اسلوب بارے آہدن:

”مہر صاحب داسٹائل معلمانہ ہے او موضوعات تے براہ راست گفتگو کرن دی بجائی انہاں واپس منظر بیاں کریندن“۔ (۶)

ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں بنیادی طور تے معلم اتے عالم ہن ات واسطے انہاں دا انداز بیاں معلمانہ ایں گاہہ دی دلیل ہے جو او موضوع دے معروضی حوالے اتے پچھو کڑ بارے جنگی ریت جان وندی رکھدے ہن۔ ”فرد فرید“ حضرت خواجہ غلام فرید دے کلام اتے پیغام بارے تحسینی جائزہ ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوران دی تشریح تنقیدی دی خوبصورت مثال ہے۔ خواجہ غلام فرید دے پسندیدہ موضوع تصوف بارے اپنا وصاحتی نقطہ نظر بیان کریندے ہوئے لکھدن:

”اساں خواجہ سائیں کوں روایتی تصوف دا پاسدار ہون دے نال نال ہک منفرد ارتقائی اتے جدید مکتب فکر دے بانی ہون دی حیثیت ڈیون تے وی مجبور تھی ویندے ہیں تے انہاں دی انفرادیت دے کجھ نمایاں پہلو ہن: (۱)۔ عظمت آدم۔ (۲)۔ فطرت دا قریب ترین زاویے نال مشاہدہ۔ (۳)۔ اپنی سر زمین نال والہانہ محبت۔ (۴)۔ عصری جبر و کرب دا شدید احساس۔ (۵)۔ رجائیت اتے حرکت و عمل۔ (۶)۔ ذوق حضوری۔“

خواجہ صاحب دی انفرادیت دے لیے عناصر انہاں کوں مابعد الطبعاتی فطانت دے مقام اتے فائز کریندن“۔ (۷)

ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں دا تحقیقی اتے تنقیدی کم بہوں اہمیت اتے وسعت رکھیندے انہاں دا اسلوب سادہ ہے انہاں دی فکری مباحث وچ ربط اتے تسلسل واضح نظر آندے۔ انہاں سرائیکی لسانیات، زبان و ادب بارے آنجھیاں معلومات دی بنیاد رکھی ہے جیڑھیاں سرائیکی زبان کوں نہ صرف تاریخی اہمیت عطا کریندین بلکہ انہاں دی تحقیق قدر قیمت رکھیدی ہے جیندے بارے معروف نقاد ڈاکٹر طاہر تونسوی آہدن:

”ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں دی ۴۳۲ صفحیں دی این کتاب سرائیکی دیاں مزید لسانی تحقیقات وچ سرائیکی دیاں عام تے خاص آوازاں، حروف سازی دے اصول، اسماء افعال تے حروف دے بیان دے علاوہ مرکب الفاظ بارے جیڑھے انکشافات کیتھیں اور لسانیات دے ماہرین کیئے حیرت تے خوشی دا باعث بنن۔ ہک گاہہ دا اعتراف بہوں ضروری ہے جو میں جھیاں طالب علم ڈاکٹر صاحب دے ایں علمی تے تحقیقی کارنامے کوں صحیح معنے وچ خراج تحسین پیش نی کر سکدا۔ ایندے کیئے مولانا سید سلیمان ندوی تے ڈاکٹر شوکت سبزواری جھیاں تھیں دی لوڑھ ہی جنہیں سندھ کول اردو دا مولد قرار دتے تے سندھ دی بہوں وڈی زبان سرائیکی دا بلاشبہ اردو دی تعمیر وچ تھہارے (ڈاکٹر مہر عبدالحق سیں دا پی ایچ ڈی دا مقالہ ’ملتانی زبان اور اس کا اردو سے تعلق‘ حوالے کیئے ڈٹھاؤنچ سکدے“۔ (۸)

ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں ”سرائیکی زبان دے قاعدے تے قانون“ راہیں اپنے موضوع دا مکمل احاطہ کیئے انہاں نے سرائیکی زبان دیاں آوازاں، حروف مرکب، حروف لفظ سازی دے اصولوں اتے بحث کرتے آنجھیاں معلومات ڈٹین کہ اے معلومات اپنی جاء مکمل ہن۔ جتھوں پتہ لگدے جو ہک استاد نے اپنے عملی تجربے اتے تخلیقی ذہن نال ایہہ ساریاں معلومات اسان کرتے ساڈے تک پہنچائیں۔ ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں دا انویں تاں بہوں سارا لسانی۔ ادبی حوالے نال کم ہے مگر ایں کم دی خصوصی نوعیت تحقیقی زیادہ ہے انہاں دے ایں کم وچوں تنقید دے حوالے نال کجھ نکات تلاش کیئے وچ سکدن:

(۱) سرائیکی ادب دے فکری اتے نظری معاملات

(۲) عملی تنقید دے تشریحاتی، جمالیاتی، عمرانی اتے رومانی پکھ

(۳) سرانئیکی زبان وادب تے لسانیات

(۴) فکر فریڈی ترمجاتی تے مطالعہ

(۵) تحقیق راہیں اردو اتے سرانئیکی زبان دے باہمی رشتے بارے واضح استدلال، تاں جو سرانئیکی (ملتان) زبان اپنے علاقائی، تہذیبی اتے تاریخی و معاشرتی تناظر وچوں ابھرتے سامنے آسگے۔

حوالہ جات

- (۱) مہر عبدالحق، ڈاکٹر، ”ملتان کی زبان اور اس کا اردو سے تعلق“، بہاول پور، اردو اکادمی، ۱۹۶۷ء، ص: ۳۳
- (۲) مہر عبدالحق، ڈاکٹر، ایضاً، ص: ۱۰۸-۱۰۶
- (۳) مہر عبدالحق، ڈاکٹر، ایضاً، ص: ۵۴
- (۴) حمید الفت ملغانی، ”پاکستانی زبانوں کا ادب“، ملتان، پبلیکن بکس، ۲۰۰۸ء، ص: ۲۷۴
- (۵) طاہر تونسوی، ڈاکٹر، دیباچہ، مشمولہ: ”فرد فریڈ“، مصنف: ڈاکٹر مہر عبدالحق، ملتان، سرانئیکی ادبی بورڈ، ۱۹۸۸ء، ص: ۱۷
- (۶) انوار احمد، ڈاکٹر، پیش لفظ، مشمولہ: ”سرانئیکی دیاں مزید لسانی تحقیقاں“، مصنف: ڈاکٹر مہر عبدالحق، ملتان، سرانئیکی ادبی بورڈ، ۱۹۸۵ء، ص: ۴
- (۷) مہر عبدالحق، ڈاکٹر، ”فرد فریڈ“، ص: ۲۵
- (۸) طاہر تونسوی، ڈاکٹر، پیش لفظ، مشمولہ: ”سرانئیکی زبان دے قاعدے تے قانون“، مصنف: ڈاکٹر مہر عبدالحق، ملتان، سرانئیکی ادبی بورڈ، ۱۹۸۴ء، ص: ۱۲

پروفیسر شوکت مغل

پروفیسر شوکت مغل تاریخی شعور رکھنے والے محقق تھے۔ انہوں نے انہماں ڈونہاں صورتاں (تحقیق، تنقید) وچ اپنیاں ذمہ داریاں احسن طریقے نال نبھائیاں ہن۔ اتے انہماں اپنا کم بہوں عرق ریزی۔ دیانت اتے پر خلوص انداز نال کیئے۔ جینویں اساں جاندے ہیں جو تحقیق، پھل پھوٹ (تلاش) تے ٹوہ (جستجو) دے وچارداناں ہے یعنی جو معلومات حاصل تھی چکین انہماں بارے وٹ وٹا سند حاصل کرن دی جستجو، تاں جو امکانات دی دنیا وچوں نویں شواہد تے حقائق کون منظر عام تے گھن آندا ونجے۔ ڈاکٹر ایم سلطانیہ بخش اپنی کتاب وچ لکھدین:

”ادبی تاریخ دی تربیت وچ ادبی کارنامے ہک اہم کردار ادا کریندن تے ارتقاء دیاں ونجیاں (گم شدہ) ہونیاں کڑیاں کون مرتب (جوڑ سا نبھ) کرن کیئے محض حقائق دی پھل پھوٹ لکھنے ہونے خزانیاں دی بازیافت (ریت وچوں سونا لھن) اتے انہماں دی تشریح اتے تعبیر (ویور اتے نویں لاٹ ڈکھالی) دانان تحقیق نہیں بلکہ ایندے وچ تخلیقی ذوق اتے تنقید شعور دی روشنی دا ہونناں وی ضروری ہے وگرنہ تحقیقی حقائق صرف واقعات دی کھوئی بن کے رہ وین،“ (۱)

پروفیسر شوکت مغل ہوراں دے تحقیقی تنقیدی کم کول ڈیکھ تے ایہہ گاہہ آکھی ونج سکدی اے جو انہماں اپنی محنت نال ایں گاہہ دا ثبوت ڈتے تے انہماں دا کم سجایا تھے۔ کیوں جو انہماں نے صحیح ماخذ دی روشنی وچ ڈٹے۔ ادبی تحقیق دے حوالے نال ڈاکٹر ملک حسن اختر لکھدن:

”سائنس وچ تحقیق ایجاد ہے جاں جو ادبی تحقیق دریافت (پرچ پرچول) تیں سنگدی ہوئی ہے۔ ادبی تحقیق وچ نویاں چیزاں پیدانی کیتیاں ویندیاں بلکہ پرانیاں چیزاں یا حقائق کول گولیا ویندے۔ بہوں ساریاں کتاباں مرور زمانہ دے نال پردہ گمنامی وچ چلیا ویندین اتے بہوں سارے حقائق لوکاں دیاں نظراں توں اوڈھرتھی ویندن۔ تحقیق انہماں کول سامنے گھن آندی ہے۔“ (۲)

بنیادی تحقیق دے حوالے نال پروفیسر شوکت مغل ہوراں دے کم دی ترتیب اتے تیندج ایں طراں بندیاں اے۔

- ۱۔ سرانیکی قاندہ
- ۲۔ آؤ سرانیکی پڑھوں تے سرانیکی لکھوں
- ۳۔ سرانیکی دیاں خاص آوازاں دی کہانی
- ۴۔ سرانیکی املا دے مسئلے
- ۵۔ پکی روٹی خرد
- ۶۔ نورنامہ (نسخہ مراد)

- ۷۔ سراینیکی اکھان (جلداول)
- ۸۔ سراینیکی اکھان (جلد دوم)
- ۹۔ سراینیکی محاورے (حصہ اول)
- ۱۰۔ سراینیکی محاورے (حصہ دوم)
- ۱۱۔ معراج نامہ
- ۱۲۔ نورنامہ (نسخہ ملاں)
- ۱۳۔ اردو سراینیکی مترادفات
- ۱۴۔ قدیم سراینیکی اردو لغت
- ۱۵۔ سراینیکی اردو ناعمت (اورائن)
- ۱۶۔ قدیم اردو لغت اور سراینیکی زبان
- ۱۷۔ اردو میں سراینیکی زبان کے انمٹ نقوش
- ۱۸۔ سراینیکی اردو لغت (چیوکس)
- ۱۹۔ سراینیکی وچ کناسیہ تے قرینہ
- ۲۰۔ ملتانی کہانیاں
- ۲۱۔ ملتان دیاں واراں

”ایہ ساریاں کتاباں سراینیکی زبان دا سرمایہ ہن اتے انھیں کتابیں تے تفصیلی تے معلومات نال بھر پور دیباچے وی ہک کتاب دی حیثیت رکھدن ایہ سارا سرمایہ جیڑھا پروفیسر شوکت مغل عرق ریزی نال کٹھا کیتے آون والیں نسلیں واسطے تحقیقی کم دی ٹھوس بنیاد فراہم کریندے تے نویں محققین کوں در در تے رُزن تے لائبریریاں دی چھان پھٹک دے عذاب کنوں نجات وی ڈیندے۔“ (۳)

پروفیسر شوکت مغل ہوراں اپنیاں انہاں کتاباں راہیں سراینیکی زبان وادب۔ تاریخ، تہذیب اتے تحقیق کوں مزید اُسرا کر چھوڑیئے۔ بھانویں جو کجھ تنقید نگار، ”تحقیق اتے تنقید“ کوں انجوائج کرتے ڈیہدن پروت وی ایندے نتارے یا پورے کیجے اجاں بہوں سارے اصول تے ضابطے مقرر کرن دی ضرورت ہے ادب دی ٹردی راند وچ تنقید اتے تحقیق دی سانجھ برابر ہے تے ایندی ہک مثال سراینیکی ادب وچ پروفیسر شوکت مغل ہوراں دی کتاب ”کواتے کنوا“ ہے۔ کتاب وچ مضامین کوں ڈوپکھاں وچ وڈیا گئے۔

(۱) کو: (شخصیات، ثقافت)

(۲) کنوا: (تحقیق اتے تنقید)

کتاب دے پہلے کچھ ”کو“ دے وچ سراینیکی وسیب دے مہان کرداراں۔ مخلص سپاہیاں۔ سراینیکی خادم، سراینیکی دے مہاندرے عالم، حق گو عالم دین بارے، فن روایت، راویاں دی اسناد دا ناقدانہ جائزہ گھنڈیں ہوئیں مضمون دے پھیکو تے تجزیاتی نتارہ کڈھیا گئے ایں اصول مطابق جوادوں وقت تیں تحقیق ضروری ہے جداں تیں اصل حقیقت یا واقعہ سامنے آونجے۔ کتاب دے پہلے کچھ دی ڈوجھی لڑی داناں ”ثقافت“ ہے۔ ایں موضوع دی مناسبت نال پنج (۵) ثقافتی مضمون شامل ہن اتے ایہ مضامین سراینیکی دیس وسیب دے تہذیبی ثقافتی پس منظر، مختلف سراینیکی علاقیاں دے وسیبی کچھ کوسا نجھ سنگ رلاون دی کوشش دا آہر ہن۔ ”کواتے کنوا“ دا ڈوجھا ”کچھ“۔۔۔ تحقیق اتے

تقدید دے نوؤں (۹) مضمون نال سنگریا ہویا ہے۔ مضامین خالصتاً علمی۔ ادبی۔ تحقیقی اتے تقدیدی رویے دی ڈس ڈیندن۔
 سرائیکی زبان دا وکھراپ، ایس مضمون وچ پروفیسر شوکت مغل ہوراں دا تقدیدی شعور، تاریخی شعور دے نال رلواں تھی کر ایہیں سرائیکی زبان بارے عام فکری مقالے دور کریندے۔
 جیویں جو:

- ۱۔ ”سرائیکی ناں تاں کئی نویں زبان ہے ناں قومی ایکے وچ پھٹا پیندی ہے“
 - ۲۔ ”سرائیکی کئی مردہ زبان وی نہیں۔ اینیں اول ویلے اردو کوں اپنی رت پلائی جڈاں اردو دا اپنا وجود نوواں ہی“
 - ۳۔ ”زبانوں تے لسانیات دے ماہراں نے اے گاہہ تسلیم کیتی ہے جو زبانوں اتے آب و ہوا، زرعی پیداوار، جغرافیائی ماحول، لوکاں دے پیشے تے حیاتی دے وسائل، بہوں اثر رکھن، جیکر ایس معیار اتے علاقائی زبانوں دا مطالعہ کیتا وے تے تاں پتہ لگدے جو سرائیکی اپنے خطے دی مناسبت نال سب توں مٹھوی بولی ہے“
 - ۴۔ ”سرائیکی زبان وچ ہک ہک لفظ کئی معنیوں وچ ورتیا ویندے، ایندے محاورے انج، ایندیاں کہاوتاں انج، ایندے مصدر انج ایندی گرامر انج ہے ول اے الگ زبان کیوں کوئی“
 - ۵۔ ”سندھی تے سرائیکی زبان دا میل بہوں پرانا ہے، جیہڑا انج دا نہیں صدیاں دا ہے بلکہ محققاں نے لکھے جو اصل زبان سرائیکی ہے جیندے وچوں یا رھویں صدی وچ سندھی انج تھی کے پندرھویں صدی تیں ہک الگ زبان بن گئی۔“ (۴)
- تے ایس مضمون دے چھیکو تے پروفیسر شوکت مغل سرائیکی زبان بارے بہوں ساریاں گالہیں دا اتارا کرن توں بعد اپنی کشادہ فکری سانگے اپنی رائے دا اظہار کریندن جو:
- ”میں اے نہیں آکھدا جو سرائیکی کئی ایہو جہیں زبان ہے جہڑی آپ تاں ڈو جھیاں زبانوں کوں متاثر کریندی رہی تے آپ متاثر نہیں تھی حق تاں اے ہے جو جیویں جیویں باہر لیاں فوجاں سندھ یا افغانستان دے رستے سرائیکی تے ملتان بولن آ لے علاقیاں اُتے حملہ کریندیاں ایہاں۔ انہاں دے اثرات سرائیکی زبان اُتے وی پوندے ریئے تے انج وی ایس زبان وچ فارسی تے عربی زبانوں دے لفظ بہوں زیادہ ہن۔ جہڑی زبان آپ، انہاں زبانوں نال رل کے بنی ہووے او کوں ہک تنگ تے تے محدود زبان نہیں آکھیا وے سگھیدا“۔ (۵)

پروفیسر شوکت مغل ہوراں دے تقدیدی شعور دی ایہ خوبی ہے جو اوتشدانہ رویہ نی رکھدے او اپنے نظریات ڈو جھیاں اُتے تھین دی بجائے اجتہادی عمل دی دعوت ڈیندن۔
 ”سرائیکی زبان وچ گنوار لہجے دا مسئلہ“ بارے لکھدن:

”ایس مضمون دا مقصد ہک لسانی مسئلے دا اظہار ہے جیہڑی کتاباں دا حوالہ ڈتا گیا انہاں دے لکھاری وی محض حوالہ ہن کہیں دی ذات کوں نشانہ مقصد نہیں، سرائیکی زبان دے ماہرین لسانیات دا فرض ہے جو او ایس مسئلے دے حل دی صورت کڈھن میڈا خیال اے ہے جو ایس ویلے زبان دی وسعت دی خاطر ہر لفظ کوں درستی دے قریب ترین لہجے وچ سرائیکی لغت دا حصہ بنا گھدا وے۔ وقت ایندا فیصلہ آپ کریسی جو درست تے معیاری لہجہ کیتا ہے“ (۶)

پروفیسر شوکت مغل معتدل اتے امتزاجی رویہ رکھن والے تقدید نگار ہن۔ انہاں دی فکر ادب، ثقافت، اتے لسانیات جیسے موضوعات نال جڑی ہوئی ہے اتے جیندی بنیاد تحقیق ہے۔ ایس طراں او حیاتی اتے ادب دے رشتے دی ترجمانی کریندن۔ او اپنے تقدیدی رویے وچ لفظ اتے معنی دی پھلپھوٹ تے و تے ایندی تفہیم کوں ڈھیر اہمیت ڈیندن۔ انہاں دے مضامین توں ایہ وی پتہ لگدے او جو تحقیق اتے تقدید ڈو جھیاں دے امتزاج نال اپنا نقطہ نظر واضح کریندن۔ جینویں جو اسان جاندے ہیں۔ تحقیق ہک علمی کم اے تے ایہ کم اوں ویلے قابل ذکر بندے جنیں ویلے ایندی جڑت تقدیدی شعور نال وے رلے۔ پروفیسر شوکت مغل دے امتزاجی رویے وچ سرائیکی زبان و ادب دی تاریخ، ایندی تہذیب اتے ثقافت ہکے بنے ٹردے نظر آندن۔ انہاں دے تحقیقی تقدیدی رجحان موجب ادبی تقدید، تاریخ ورثے دے شعور، ثقافت دے رنگاں

متوں بے معنی ہے۔ ات پاروں اسماں آ کھسکدے ہیں جو ہن تنقید محض ادبی دائرے تک محدود نہیں بلکہ سرائیکی ادب دی تنقید دے دائرے وچ تاریخ۔ سماجی۔ تہذیبی۔ ثقافتی رنگاں نال جڑدی جھات پیندی ڈسدی اے۔

پروفیسر شوکت مغل تحقیق اتے تنقید دے رلوں رنگاں وچوں حیاتی دے حسن اسلوب کوں نت نواں زویا ڈیکھن چاہندن۔ کیوں جو سرائیکی وسیب دا ادب اپنی لسانی سبجان تے ثقافت دے رنگاں وچ رنگیا ہویا ہے۔ تے سرائیکی قوم دی انج سبجان وی۔ پروفیسر شوکت مغل انہاں سرائیکی محققین اتے تنقیدی نگاراں وچوں ہن جیہڑے ایں گاہہ اتے یقین رکھن جو سرائیکی قوم دی زبان۔ کلچر اتے ادب انہاں دی جان سبجان ہے اتے فکری نظام دے حوالے نال بہوں اہم وی ہے۔

پروفیسر شوکت مغل ہوراں دی تنقید نگاری سچ اتے تاریخی حقیقت دے بیان نال عبارت ہے انہاں نے جیہڑے موضوعات اتے غورا تے فکر کیتے انہاں دا تعلق براہ راست سرائیکی وسیب۔ سرائیکی زبان و ادب، ثقافتی ترکہ اے سرائیکی لسانیات نال ہے۔

پروفیسر شوکت مغل ہوراں دا تحقیقی تنقیدی رویہ بعض اہم سوالات کوں وی اگتے ٹریندے جیہڑے سرائیکی قوم کوں وی علیحدہ سبجان سانگے درپیش ہن۔ ایہ سوالات سرائیکی وسیب دے تاریخی تہذیبی ثقافتی اتے لسانی ادبی سیاسی مسائل نال کنڈھیل ہن او اپنے ہک مضمون ”سرائیکی وسیب کی تاریخ و ثقافت سے متعلق تحقیق: ایک تنقیدی جائزہ“ وچ لکھن:

”سرائیکی خطہ یا سرائیکی وسیب انہاں سارے علاقیاں تیں دگھریا ہویا ہے جتھاں سرائیکی زبان بولی ویندی ہے۔ کجھ لوک اینکوں اُج ”جنوبی پنجاب“ آکھن پئے گئین۔ حقیقت اے ہے جو جنوبی پنجاب نہ جغرافیائی مقام۔ اے ناں ہک فوجی دور وچ ایجنسیاں نے سرائیکی دے ناں اتے پیدا تھیون آ لے عوامی اتحاد وچ رکاوٹ پاؤن تے عوام دی توجہ کھنڈ وکھانڈ کرن کیتے اخباری صحافت وچ رائج کیتا۔ ایں ناں دی تحقیق دے پچھوں بے کیا مقاصد ہن یا ایندے بے کیا مقاصد رھین ایند علم تاں انہاں لوکاں کوں ہوسی جہاں نے اینکوں رواج ڈتا۔ ایندے بعد سرکاری طور تے نہ کوئی شمالی پنجاب بنیا اتے نہ جنوبی پنجاب کوں سرکاری حیثیت ڈتی گئی مزے دی گاہہ اے کہ عوام وچ وی ”جنوبی پنجاب“ کوں پذیرائی نہ ملی اتے انج دی عوام وچ اینکوں سرائیکی خطہ، سرائیکی علاقہ یا سرائیکی وسیب آکھیا ویندے“ (۷)

پروفیسر شوکت مغل ہوراں پران اتے نرول ادب تے وی لکھیں۔ ہر صنف ادب انہاں دے سامنے رہی اے۔ کہیں وی عہد دا کوئی وی شاعر انہاں دی دیدتوں اُوڈھر نہیں رھیا۔ اتاریخی اتے زمانی اعتبار نال ادب اتے ایندے پگھاں وچوں اپنی گاہہ اگاں ٹریندن۔ انہاں دے نزدیک ادب محض تعریف اتے توصیف دا ناں نہیں بلکہ ادب یا شاعری کوں تحقیق دے وچوں سوہنے رویاں کوں نشا ہر کیتا و نچے سرائیکی وسیب دے تاریخی شعور کو ٹکڑا کیتا و نچے تے اجوکا بندہ اپنے آپ کوں مضبوط جانے۔ تے ایں وسیلے نال سرائیکی قوم دی تہذیب کلچر اتے ادب و دھن پھلن پھلن کار تھیوے۔

پروفیسر شوکت مغل ہوراں سرائیکی دے خصوصی حوالے نال سندیس راسک دا تجزیاتی مطالعہ کریندے ہوئے لکھن:

”سندیس راسک کوں اپنے دور کوں ہک کلاسک دا درجہ حاصل ایہا ہوسی۔ ایکیوں اپنے زمانے وچ ہک شاہکار دی حیثیت نال پڑھیا گیا ہوسی۔ پر جیہڑے یلے سنسکرت دا دور مگتاں سندیس وی لوکاں دیاں نگاہوں کنوں اُوڈھرتھی گئی انج ول سندیس دا اردو ترجمہ تھے تاں سندیس راسک کوں ولا اُچا مرتبہ حاصل تھی گئے۔

سندیس راسک دی زبان ملی جلی ہے ایندے وچ سنسکرت دا غالب ہے البتہ پشاپچی تے پراکرت دے الفاظ ایں شاعری وچ صاف نظر آندن۔ شاعر دیاں تشبیہاں کمال دیاں ہن۔ ترکیباں زور دار ہن۔ کلام وچ زور ہے۔ دیلاں وچ طاقت ہے شاعر دا انداز من موہنا ہے“۔ (۸)

پروفیسر شوکت مغل ہوراں ادب۔ شاعری اتے بے فنون کوں بندے دی سبجان دا وسیلہ سمجھن او کہیں وی شاعر یا ادیب بارے لکھدے ہوئے کوئی استغما نواں نکتہ سامنے گھن

آئندہ جیندے نال سرائیکی قوم دے پچھوکڑ تارخ۔ تہذیب۔ ثقافت تے ادب بارے نہ صرف دلچسپی پیدا تھیندی اے بلکہ سرائیکی قوم دے اجتماعی شعور اتے سوچ اچ وادھا تھیندے۔

پروفیسر شوکت مغل ہوراں دی کتاب ”افادات“ اتے ”پچھیرا“ وچ شامل مضامین انہاں دی (متنوع) رنگ رنگ دیاں دلچسپیاں کول ظاہر کریندن۔ شخصیات۔ سرائیکیاں۔ سرائیکی لسانیات۔ تحقیق تنقید، فریڈیات دے موضوعات دا احاطہ اپنی پوری وسکت نال کریندن۔ پروفیسر شوکت مغل ہوراں سرائیکی دیس وسیب دے فکری اتے تہذیبی احساس کول اپنی تحقیق اتے تنقید دے راہیں اجوکے بندے تیں اسرگا کرتے پچھیندن۔ انہاں دا تنقیدی رویہ روایت اتے جدید رجحانات دی نمائندگی کریندے بھانویں جو انہاں دے تحقیقی رجحان نین انہاں دے تنقیدی رویے اتے غلبہ پاؤن دی کوشش کیتی اے جیندے پاروں انہاں سرائیکی ادب دے حوالے نال بہوں سارا کم تحقیق اتے تنقید دی بھرویں سانجھ دا خوبصورت نمونہ ہے۔

پروفیسر شوکت مغل ہوراں اردو زبان دے قدیم شاعر ولی دکنی دی شاعری وچوں سرائیکی زبان دے الفاظ دے حوالے نال تحقیق کریندے ہوئے لکھدن:

”ولی نے اپنی شاعری میں ایسے عام الفاظ تراکیب، محاورات اور ضرب الامثال کو برتا ہے جو اس دور کی اردو میں مستعمل تھے اور حقیقتاً سرائیکی زبان سے اردو میں آئے تھے۔ اس کے دیوان میں بے شمار اشعار کے دونوں مصرعے سرائیکی زبان کے ہیں صرف اردو مصادر نے انہیں اردو کا روپ دے دیا ہے۔ بے شمار اشعار کا ایک مصرع سرائیکی ہے محض ’کا‘ کے کی کے الفاظ یا اردو مصادر سے انہیں اردو زبان میں ڈھال لیا گیا ہے۔ اگر ایسے اشعار یا ان کے مصرعے سرائیکی لہجے میں پڑھے جائیں تو خالص سرائیکی زبان کے سمجھے جائیں گے اور کوئی انہیں اردو نہ کہے گا۔“

ولی کے دیوان میں موجود اس شعر کے دونوں مصرعے سرائیکی نظر آتے ہیں اسے سرائیکی لہجے میں پڑھنے کی ضرورت ہے۔

زلف	کول	واکر	کہ	شاہ	عشق	کول
سایہ	بال	ہما	در	کار	ہے	(۹)

سرائیکی زبان دے قدیم ہون وچ تاں کوئی شک نہیں مگر اس خطے وچ باہریاں تو ماں دی حملہ آوری نے اس زبان تہذیب اتے ثقافت کول وی ملیا میٹ کرن دی بہوں کوشش کیتی تاں جو اتھ دے سینکاں کولوں انہاں دی اپنی زبان گھس گھدی ونجے پرائیویں نہ تھی سکیا کیوں جو اپنی زبان بولن اتے لکھن والے ہر عہد وچ سرائیکی ماں بولی کول بچاؤن سنگھارن سنوارن دا ہر کریندے رہیے۔ سرائیکی زبان دے رسم الخط بارے شوکت مغل ہوراں دے تحقیقی کم بارے سیں اسلم رسولپوری آبدن:

”میڈی خواہش اے جو اس کتاب دے اگلے ایڈیشن وچ ۲۰۰۲ء دے بعد دیں تبدیلیں کول وی شامل کیتا ونجے جیوہیاں نویں رسم الخط دے شوقین حضرات نے کیتن جیویں بزم اکرم مانہ احمدانی، ہیرگ ڈو پلپمنٹ آرگنائزیشن کوٹ ادو فرید ساجد وغیرہ اتے انہیں دے بنائے ہوئے رسم الخطیں داند للل جواب وی ڈتا ونجے۔“

سرائیکی رسم الخط دی پوری تارخ لکھن اتے اوندانھیک ٹھیک جائزہ گھنن دراصل ہک اٹھجے باشعور محقق دا تقاضا کریندہا جیوہیاں صرف شوکت مغل ای کر سکدہا۔ (۱۰)

پروفیسر شوکت مغل ہوراں اردو تے انگریزی زبان دے لسانی، علمی، ادبی تے تنقیدی مواد کول سرائیکی زبان وچ ترجمے راہیں منتقل کیتے۔ تاں جو سرائیکی زبان وادب دے سرمائے وچ اضافہ تھیوے۔ ڈاکٹر سلیم اختر ہوراں معروف کتاب ”تنقیدی دبستان“ دے سرائیکی ترجمے بارے پروفیسر شوکت مغل ہوراں آبدن:

”اس کتاب ”تنقیدی دبستان“ کول ترجمہ کرن داسب توں وڈا فیدہ وی ایہو ہے کہ اس بہانے بہوں سارے اردو لفظاں تے ترکیباں کول سرائیکی اچ ترجمہ گھدا گئے جنہاں وچوں کجھ کتاب دے اخیر تے ڈے ڈتے گن۔ ساڈا مقصد سرائیکی زبان دے دامن کول کھلا کرن تے ایوں علمی تے فنی زبان بناؤن دی ہے“ (۱۱)

سرائیکی زبان کو علمی اتے فنی درجے تک گھن آون وچ بلاشبہ ترجمہ نگاری پل داکم کریندی پئی ہے اتے اجوکے ویلھے ویسے وی ترجمے دی اہمیت تو اٹکارنی کینا وئج سکدا۔ ہن ترجمہ فن اتے سائنس دا درجہ رکھیندے اتے ترجمے راہیں زبانوں اعلیٰ علمی ادبی خیالات افکار، نظریات کنوں استفادہ کریندین۔ ”تنقیدی دبستان“ دا سرائیکی ترجمہ سرائیکی تنقید وچ مشرقی اتے مغربی تنقید نظریات بارے جان کاری دا اہم ذریعہ بنسی۔

قلمی نسخہ ملکیہ حبیب فائق۔ نظام دی وار بارے شوکت مغل ہوراں اپنے تحقیق لسانی حوالے نال تنقیدی نظر پیندے ہوئے بیان کریندن جو شاعری زبان اچھوڑی ڈسدی ہے تے اے زبان عبدالحکیم۔ شورکوٹ تے جھنگ دے علاقیاں وچ بولی ویندی ہے نظم واقعاتی تے مقامی ہے تے ایہہ سرائیکی دی پہلی شہرا آشوب ہے۔ سرائیکی دالسانی مستقبل انہاں دا اہم شعبہ مضمون ہے۔ جینکوں اسان سرائیکی لسانی جائزے بارے تری جہات آکھ سکدوں کیوں جو ایں مضمون وچ انہاں بہوں ساریاں لسانی تحقیقاں دا اعادہ کیجے جنہاں دا اہم بحثاں بارے او آپ اپنے مختلف مضموناں وچ بھرواں نقطہ نظر بیان کرچکن البتہ مضمون دے چھپکوتے ہک مفید Suggestive بھاونی ڈیندن جو:

”سرائیکی لکھاریاں بالخصوص شاعراں کوں اپنے شعری مجموعے دے چھپکوتے اپنے ورثیے لفظاں دی فرہنگ/نعت شامل

کرنی چاہیدی اے تاں جو سرائیکی لسانیات تے لغت سازی داکم اگوں ٹرے۔ (۱۲)

ایں حوالے نال اسان آکھ سکدے ہیں جو پروفیسر شوکت مغل رحمان سازی دے Suggestive دی ڈیندن۔

پداں وچ (بمعنی ”حمہ“) سرائیکی زبان دی منڈھ پاند، نور نامہ۔ ہک تجزیاتی مطالعہ دیوان غالب تے سرائیکی زبان، تجزیاتی مطالعے دا حاصل ہے جاں جو ”گواتے کتوا“ وچ چھپکودی مضمون سرائیکی ادب ریت تے روایت۔ ہک تجزیاتی مطالعے دا اہر ہے جیندے بارے پروفیسر شوکت مغل لکھدن:

”سرائیکی ادب۔ ریت تے روایت، سرائیکی دے تنقیدی تے تحقیقی ادب وچ ہک بہوں وڈا اضافہ ہے اے کتاب مصنف دی

کئی سالوں دی محنت داست ہے اے کتاب ناں صرف آج دے نقاداں کوں راہ لیسے بلکہ مستقبل وچ لکھن آلیاں کوں منزل در

ٹرن دی راہ وی ڈکھیسے“ (۱۳)

پروفیسر شوکت مغل سرائیکی ادب وچ انہاں تحقیق اتے تنقید نگاراں وچوں، ہن جنہاں داکم خاص اہمیت رکھیندے۔ انہاں سرائیکی دے لسانی مسائل کوں جاتے سجاتے تے انہاں مسائل دا مکمل حل وی پیش کیجے۔ انہاں وقت دی ٹور کوں سمجھینے تے سرائیکی تہذیبی، ثقافتی، ادبی تے علمی نظریات دے حوالے نال ہمیشہ نویں تبدیلیاں کوں ست بسم اللہ آکھینے انہاں اپنیاں لکھتاں راہیں سرائیکی زبان بارے بہوں سارے فکری مغالطیاں کوں دور کرن دی کوشش کیتی اے تے اپنی تنقید وچ خاص توازن رکھیندن۔

حوالہ جات

- (۱) ایم سلطانہ بخش ڈاکٹر، مرتبہ، ”اردو میں اصول تحقیق“ جلد دوم، ورڈ زون پبلشرز، جنوری ۱۹۹۵ء، ص: ۱۱
- (۲) ملک حسن اختر، ڈاکٹر، ”تہذیب و تحقیق“ لاہور، یونیورسٹی بکس اردو بازار ۱۹۸۵ء، ص: ۱۵
- (۳) محمد اسلم رسول پوری، ”نتارے“ ملتان، سرانیکس ادبی بورڈ، ۲۰۰۹ء، ص: ۱۱۷
- (۴) شوکت مغل، پروفیسر، ”کواتے کوا“ ملتان، سرانیکس ادبی بورڈ، ۲۰۰۱ء، ص: ۱۹۷
- (۵) شوکت مغل، پروفیسر، ایضاً، ص: ۲۰۸
- (۶) شوکت مغل، پروفیسر، ”افادات“ ملتان، سرانیکس ادبی بورڈ، ۲۰۰۱ء، ص: ۱۰۳
- (۷) شوکت مغل، پروفیسر، ایضاً، ص: ۱۰۳
- (۸) شوکت مغل، پروفیسر، ”کچھیرا“ ملتان، سرانیکس ادبی بورڈ، ۲۰۰۹ء، ص: ۱۳۷
- (۹) شوکت مغل، پروفیسر، ”اردو میں سرانیکس زبان کے امنٹ نقوش“ ملتان، جھوک پبلشرز، ۲۰۰۸ء، ص: ۳۰-۲۹
- (۱۰) اسلم رسول پوری، ”نتارے“ ملتان، سرانیکس ادبی بورڈ، ۲۰۰۹ء، ص: ۱۲۶
- (۱۱) شوکت مغل، پروفیسر، مترجم، ”تقیدی دبستان“ از: ڈاکٹر سلیم اختر، ملتان، سرانیکس ادبی بورڈ، ۱۹۹۸ء، ص: ۷
- (۱۲) شوکت مغل، پروفیسر، ”کواتے کوا“ ملتان، سرانیکس ادبی بورڈ، ۲۰۰۱ء، ص: ۲۳
- (۱۳) شوکت مغل، پروفیسر، ایضاً، ص: ۲۸۸

ڈاکٹر طاہر تونسوی

ڈاکٹر طاہر تونسوی دی تقیدی، تحقیقی، تخلیقی اظہار دے سلسلے وچ وابستگی اردو زبان دے نال رہی تے بہوں بعد وچ سرانیکس ادب ول توجہ کیتونے۔ تحقیق، تقید انہاں دا خاص میدان ہے۔ تے ایں میدان وچ انہاں قابل قدر اضافہ کیتے تے ہن انہاں دے ناں تو بغیر سرانیکس تحقیق و تقید نامکمل ڈسدی اے۔

ڈاکٹر طاہر تونسوی ہک اچھے نقاد، ہن جہڑے جو کہیں موضوع بارے تاریخی پس منظر روایات، رجحانات تے انسان دوستی، معاشرتی، مسائل اتے انہاں دی نشاندہی کرتے ادب دا تجزیہ کریندن تے لوکس دے جذبات تے احساسات دی ترجمانی دا حق وی ادا کریندن۔

ڈاکٹر طاہر تونسوی دے تقیدی مضامین دے مجموعے ”سرانیکس ادب۔ ریت تے روایت“، سرانیکس وچ مزاحمتی شاعری، خواتین کی سرانیکس تخلیقات میں عورت، وچ اچھے موضوعات تے بحث کیتی گئی اے جہاں دی اہمیت نت نویں ہے۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی دے مضامین کول سامنے رکھیندیں ہوئے موضوعات دی فکری تے نظری وٹڈ تیر کچھ ایں طراح کیتی ونجسکدی اے۔

- (۱) سرانیکس ادب دے نظری معاملات
 - (۲) ادب دا سماجی تعلق
 - (۳) ادب دا نفسیاتی پہلو (بالخصوص خواتین دیاں تخلیقات دے حوالے نال)
- ڈاکٹر طاہر تونسوی سرانیکس ادب دا مان، ہن اتے انہاں سرانیکس تقید وچ اوں ویلھے اپنا حصہ شامل کیتا جنیں ویلھے سرانیکس تقید دے میدان وچ کم کرن والے خال خال نقاد

ہن۔ انہاں سرائیکی ادب وچ تنقید اتے تجزیے۔ سرائیکی ادب دیاں مختلف اصناف دے گانڈھے ساکے کول روایت اتے روح عصر نال رلاتے ڈٹھاتے ایں ویورے ساکے ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں ہک لفظ ”لمحہ موجود“ ورتیندن جہڑا جو محض لفظ نہیں بلکہ ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں دی سنجان ہک تاریخی سماجی تے اجوکے ویلھے دے ادب دے نبض شناس نقاد دے حوالے نال نشا برتھیدی ڈسدی اے۔ سرائیکی ادب وچ اسلامی تہذیب دے عناصر قومی ادب دے ودھا وچ علاقائی زبانیں دا حصہ اچھے مضامین ہن جیندے وچ انہاں سرائیکی ادب دا ارتقائی جائزہ گھدے تے ایہ ثابت کیتے جو منڈھ قدیم توں ملتان دی سیاسی اہمیت دے نال ایندی مذہبی، علمی، ادبی تے تہذیبی حیثیت مسلمہ ہے تے اینویں ای او ایہ ثابت کریندن جو سرائیکی ثقافت یا سرائیکی وسیب پاکستانی ثقافت دی صحیح طور تے نمائندگی کریندی ہے۔

ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں سرائیکی ادب دیاں مختلف اصناف مثلاً کلاسیکی ادب۔ مرثیہ۔ داستان۔ مثنوی سیغل نامہ۔ افسانہ۔ تراجم۔ ڈراما۔ طنز و مزاح۔ سفر نامہ۔ ہائیکو۔ سرائیکی شاعری وچ مقام حسین بھھیں مضامین لکھ تے آون والے نقاداں تے کھوج کاراں کیتے ادبی اظہار دانواں رستہ متعین کرڈتے۔ تنقید دے حوالے نال ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں دیاں درج ذیل کتاباں زندہ راہوان والا ادبی تحقیقی، تنقیدی نوعیت دا کم ہے۔

(۱) سرائیکی ادب ریت تے روایت

(۲) سرائیکی دی مزاحمتی شاعری

(۳) خواتین کی سرائیکی تخلیقات میں عورت

ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں دے تنقیدی نظریات روایت دے شعور تے جدید دور دے نقطہ نظر دی واضح اتے مدلل انداز وچ عکاسی کریندن۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں سرائیکی دا پہلا افسانہ نگار۔ غلام حسن حیدرانی۔ سرائیکی دا ہک گم نام شاعر۔ خوشدل سرائیکی دا ہک قدیم شاعر گانمن ملتان ویلھے دی کوک تے ڈکھ دی جج دا شاعر۔ اقبال سوکری سرائیکی وسیب دے پس منظر دا شاعر۔ سلیم احسن بھھیں تنقیدی مضامین لکھ تے جتھاں انہاں شاعراں دے فکری فنی کچھ نشا برکتین اتھاں انہاں دا ادبی نقطہ نظر عملی تنقید دیاں راہواں کول پدھرا کریندے۔ جیندے بارے او خود بیان کریندن:

”میڈے انہیں مضمونیں وچ میڈا اپنا تنقیدی تے تحقیقی نقطہ نظر وی سامنے آندے تے میں کھلے ڈلے انداز وچ سرائیکی ادب کول متعارف کراون دی کوشش کیتی اے تاں جو انہیں لوکین دی اے شکایت دور تھی ونجے جو سرائیکی زبان دے دامن وچ کچھ کوئے نی۔ میڈے مضامین ایں گالہ کول واضح کریندن جو سرائیکی زبان تے ادب دا دامن بہوں وسیع اتے تے ایندا سرمایہ تے ورثوی بے بہا ہے... میکوں امید ہے جو میڈے ایں مجموعے نال تحقیق تے تنقید دی روایت مضبوط تھسی تے اے کم اگول ٹرپوی“۔ (۱)

ڈاکٹر طاہر تونسوی نے اپنے خیالات راہیں جو دلیل بیان کیتی اے او ہک وڈا سچ ہے۔ کیوں ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں دی ایں کتاب توں پہلے تنقید اتے تحقیق دے دگ اتے کوئی وکھری تے نمایاں لاٹ نہ ڈسدی ہی انہاں دے ایں تحقیقی تنقیدی کم نے رستے دے بہوں سارے کنڈے ہٹا چھوڑن۔

ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں ہمہ جہت۔ ہمہ وقت اتے سچی کمنٹ رکھن والے تحقیق کار۔ تنقید نگار ہن۔ ادب دی ترویج تکمیل، تہذیب تے تخلیقی جتھاں بارے بحث ہمیش انہاں دا مطمح نظر رھیے۔ کہیں وی ادب پارے دی قدر و قیمت دا اندازہ لاون ساکے انہاں بے شمار مضامین لکھیں۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی دے موضوعات تحقیق اتے تنقید دا گھیر بہوں کھلا ہے۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں تے کہیں وی ہک دبستان تنقید دے نمائندہ ہون دی چھاپ نی لائی ونج سکدی۔ کیوں جو انہاں دی تنقیدی فکر وچ حرکت ہے تے مطالعے دی وسعت وی۔ ات پاروں انہاں دی شخصیت دی داغلی فکر، تخلیقی جہت دا بہوں واضح پتہ ڈیندی اے بھانویں جو ”تنقید“ دامر وچ علم انگریزی توں ارود تے ورت اردو توں سرائیکی زبان وادب وچ آئی ہے مگر ڈاکٹر طاہر تونسوی اپنے تنقیدی رویاں وچ مقامی زبانوں دے کچھ۔ تہذیبی قدر راں تے لسانی جتھاں دی پاسداری کرن والے ناقدین وچوں بہوں معتبر حوالہ ہن۔ انہاں سرائیکی شعر وادب کول اوندی مکمل ریت اتے روایت دے دگ کول آپ پدھرا کیتے۔ ایں گالہوں آکھیا ونج سکدے جو انہاں دے تنقیدی نظریات محض مغربی تنقید یا مشرقی تنقید دا اوچھن نہیں بلکہ انہاں تنقید دے رائج شدہ اصولاں دے نال نال سرائیکی شعر وادب دیاں لوڑاں موجب اپنے کلاسیکی

سرمائے تے جدید ادب کو نویں زاویاں دے نال وی ڈٹھے۔

”تنقید دا اصل کم ایہ نہیں جو ادب دی پرکھ دے معاملے وچ محض ہیسہ یا محض روشن چراغ دے حق وچ الاکوں اچا کرے بلکہ

شیشے کوں چراغ تے چراغ کوں شیشہ تصور کرے تے انہاں ڈونہاں دے سانجھے نشا بر منظر نامے کوں واضح کرے“ (۲)

ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں دا تنقیدی رویہ محض تنقید برائے تنقید یا تنقید برائے ستائش باہمی ہرگز نہیں بلکہ انہاں دی تنقید تخلیق پارے دے تخلیقی حسن توں پھٹدی اے۔ او انہاں تنقید نگاراں وچوں ہن چہرے کہیں وی زمانے دی تخلیقی روح کوں تخلیق وچوں دریافت کریندن۔ میڈی این رائے دا واضح ثبوت ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوران دی کتاب ”سرائیکی وچ مزاحمتی شاعری“ اے انہاں سرائیکی شاعری وچ ایس مدافعتی اتے مزاحمتی عمل دا بہوں ڈونگے انداز نال مطالعہ کیٹے۔ اتے ایس مزاحمتی عمل وچوں اُسر گے تھیون والے رجحانات تے رویاں کوں واضح۔ ڈوٹوک تے ہمدردانہ نقطہ نظر نال پیش کیٹے:

۱۔ لسانی پہلو کہ سرائیکی ایک الگ زبان ہے۔

۲۔ معاشی پہلو کہ جنوبی پنجاب کے تمام تر وسائل اس کی تعمیر و ترقی پر خرچ کیئے جائیں۔

۳۔ دھندلی سٹیٹ اور چولستان کی زمینوں کی مقامی آبادی کو الائنمنٹ۔

۴۔ جنوبی پنجاب میں آبادکاروں کا مسئلہ۔

۵۔ بیوروکریٹس کا استحصالی رویہ

۶۔ پاکستان کے وسیع تر تناظر میں جبر و تشدد کے خلاف اجتماعی رویہ

۷۔ سرائیکی صوبے کا قیام

ایہ بیان کیٹے گئے نکات ”سرائیکی وچ مزاحمتی شاعری“ توں ماخوذ ہن ایس مضمون وچ ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں سرائیکی خطے وچ پیدا تھیون والی سماجی تبدیلی دے عمل کو بہوں وڈے سچ دے طور تے بیان کیٹے جو ادب آپ بہوں وڈی حقیقت ہے تے ادبی رویاں تے رجحانات دیاں جڑاں پاڑاں اپنے سماج وچوں ای نقش نشا بر تھیدین۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی اپنی تحقیق اتے تنقید دار شہنہ تعلق اپنے وسیب نال جوڑیندن۔ انہاں دے ایس تنقیدی تحقیقی رویے کوں بھانویں جو ہن کوئی مزاحمتی ترقی پسند مارسی آکھے یا بیا کجھ مگر انہاں انہاں دی دید اپنے خطے وچ پیدا تھیون والیاں ادبی سماجی رویاں بارے بہوں ڈونگھی ہوندی ہے۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی اپنے ایس رجحان توں روایت یا ماضی پرست نقاد دے نال ادب سماج وچ ترقی تے ارتقائی منزلوں طے کریندے باشعور ترقی پسند نقاد دے طور تے وی سامنے آمدن۔

”پاکستان دے قیام توں گھن کے ہن توڑی جہاں شاعراں نیں سرائیکی شاعری وچ سماجی نا انصافی، جبر دے اداریاں اتے

گھٹن دے ماحول دے خلاف مظلوماں، ناتواناں اتے کمزوراں دی حیاتی دے ”لینڈ اسکیپ“ کوں زبان ڈٹی ہے انہاں نیں

نویں انداز وچ تمثالاں وی بنایاں ہن اتے نویں نويں اسلوباں کوں وی پروان چڑھایا ہے۔ ہک اجتماعی ایسے دے احساس

کوں دھیان وچ رکھیندے ہوئے ہر شاعر نے ہڈورتے تجریاں کوں بیان کیٹا ہے۔ اتے اجڑے پجڑے لوکاں دی کوئی نا

کوئی تصور ریر تاشی ہے۔ اتے اپنے رد عمل اتے تجریاں نال سرائیکی زبان کوں نویاں ترکیباں ڈتیاں ہن۔ کجھ اوہ شاعر وہ ہن

جہاں نیں اردو شاعری دی روایت نال جڑ کے اپنے زمانے دی حیاتی دی ترجمانی کیتی ہے۔ جیویں سیں جاہاز جوتی، حسن

رضا گردیزی اتے ارشد ملتانی دا کلام ہے۔ اتے کجھ او شاعر ہن جہاں نیں ساری دنیا دی مزاحمتی اسلوباں کوں ڈیکھدے

ہوئے اپنی مقامی روایت نال جڑ کے ہک نویں شعری ڈکشن دی تخلیق کیتی ہے۔ جیویں سیں عابد عمیق، اسلم جاوید، ارشاد

تونسوی“۔ (۳)

ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں روایت کنوں اپنا رشتہ تعلق ایس سانگے جوڑیندن جو انہاں دے خیال موجب روایت دا شعور در حقیقت جدیدیت تیں بچن کیٹے بہوں ضروری

”خواتین کی سرائیکی تخلیقات میں عورت“ دراصل نسائیت دی تحریک اتے نسائی شعور دے اُون تنقیدی مطالعے دے سلسلے دی اہم پیش رفت ہے جہدی جو فکری اتے تحریری طور تے ہک دبستان دی صورت اختیار کر بندی ہے۔ جیدے بارے معروف نقاد تے افسانہ نگار انتظار حسین لکھدن:

”ایک آکھن غلط ہے جو ایں ویلھے ادب دی کوئی تحریک کوئے نی ہک تحریک ہے۔ اتے اوہ ہے فیہیزم، جنیویں جو عالمگیر سطح تے سوشلسٹ تحریک چلدی پئی ہی اوندے اثرات دے تحت اردو ادب وچ ہک تحریک شروع تھی جینکوں اسماں ترقی پسند ادب دی تحریک آہدے ہیں۔ ایں طراں ایں ویلھے عالمی سطح اُتے ہک نسائی آزادی دی تحریک چلدی پئی ہے ایندے اثرات آساڈے ادب اُتے وی ڈسدن۔ جہاں میں ہن ہک تحریک دی شکل اختیار کر گھدی اے“ (۴)

ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں عالمی تناظر وچ آون والیاں ادبی تحریکاں رجحانات توں باخبر نقاد ہن ایہا وجہ ہے جو انہاں نسائی ادب دے ضمن وچ سرائیکی خواتین لکھاریاں دیاں تخلیقات (افسانے، شاعری، ڈرامے) بارے نفسیاتی تجزیہ اتے تنقیدی ویورا کیئے۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی لکھدن:

تریمت دے حوالے نال جو گالہیں عمومی تناظر وچ آکھیاں گئیں۔ سرائیکی وسیب دالینڈ اسکپ اوندے توں وکھرا ہے۔ اتے اتھاں راہون والیاں تریمتیں دی کہانی قابل رحم ہے کیوں جو ایں خطے دی نوعیت ای کجھ ہی طراں دی ہے اتھاں ہک پاسے جاگیرداری نظام ہے تے ڈوجھے پاسے سرداری سسٹم اتے اتھاں پیدا تھیون والی تریمت ای نہیں مردوی جاگیردار اتے سردار دانہ صرف غلام ہوندے بلکہ اوندی رعایا ہے“ (۵)

ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں نسائیت دی ایس تحریک کارن سرائیکی وسیب وچ رائج جاگیردارانہ مفاد پرستی، ظلم اتے جبر دے نظام کوں بے نقاب کیئے۔ اتے ہک اہم نسائی نفسیات دے نکتے کوں بیان کریندن:

”سرائیکی شاعری وچ تریمت عاشق تے مرد محبوب ہے عشقیہ داستاناں وچ ایندیاں مثالوں موجود ہن۔ ہیر، سوئی سسی، سسی عاشق کرداراں دے طور تے سامنے آندین خاص طور تے سسی دا کردار مظلومیت داسب کنوں وڈا نشان ہے“ (۶)

ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں دی ایہ کتاب ”خواتین کی سرائیکی تخلیقات میں عورت“ ایں گالہہ دا اعتراف ہے جو تریمت دے بغیر ہر تخلیق ادھوری ہے۔ اتے ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں دا ایہ تحقیقی اتے تنقیدی کم ایں شے دی گواہی ہے جو تریمت اپنے ڈکھ سکھہ دا فنکارانہ اظہار خود کر سگدی ہے۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی مسرت کلا نچوی دے افسانوی موضوعات دا ویورا کریندے ہوئے آہدن:

”مسرت کلا نچوی نے عورتوں کے مسائل خاص طور پر دیہات کی زندگی اور اسے بسر کرنے والی عورتوں کو اپنے افسانوں کا موضوع بنایا ہے اور وہ اپنی کہانیوں میں عورتوں کو دنیا کے درمیانے اور نچلے طبقے کے لوگوں کی معاشی اور معاشرتی زندگی اور ان کے ماحول کی عکاسی کرتی ہیں اور عورتیں جن حالات و واقعات سے گزرتی ہیں یا ان پر جو کچھ بتتی ہے اور جو سلوک ان سے روا رکھا جاتا ہے یہ سب حقیقت پسندانہ اور سچے انداز میں مسرت کلا نچوی کی کہانیوں میں موجود ہے۔ اگرچہ اس کا قلم سفاکی کا مظاہر نہیں کرتا پھر بھی تلخی نمایاں ضرور ہوتی ہے اور یوں بھی اس کے ہاں معاشرے میں گھن کی طرح پسپی ہوئی عورت سے مسرت کلا نچوی کی ہمدردی ہے اور یہ ہمدردانہ رویہ اس کی کہانی کے اسلوب سے بھی ظاہر ہو جاتا ہے“۔ (۷)

ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں دے تنقیدی رجحانات وچوں جمالیاتی پہلو وی واضح ڈکھالی ڈیندن۔ ایندے توں علاوہ انہاں دے تنقیدی رویے وچ دلیل، واضح ڈوٹوک انداز، جملیاں وچ بلاغت نمایاں ہے۔

ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں دا ہک بیا اہم حوالہ ”فریدیات“ ہے انہاں حضرت خواجہ غلام فرید دی فکر اتے فن دے حوالے نال بہوں بھرداں کم کیئے اتے خواجہ سہیں دے فلسفے

فکری اساس دی تفہیم و تشریح کرن والے شارحین وچوں نمایاں حیثیت رکھیندن۔ اس حوالے نال محمد حیات چغتائی لکھدن:

”ڈاکٹر طاہر تونسوی نے خواجہ غلام فرید بارے لکھی وچن والیاں اہم کتاباں اتے اس قدر خوبصورت تبصرے اتے دیباچے لکھن جو تخلیقی اتے تحقیقی سطح اتے شمارتھیندن۔ ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں کتاب ”فرید“ دا دیباچہ فرید فہمی وچ کلیدی حیثیت دا حامل ہے“ (۸)

ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں ”پاکستانی ادب کے معمار“ دے تناظر وچ اکادمی ادبیات پاکستان دے ولوں ”خواجہ غلام فرید“ شخصیت اتے فن“ دے موضوع تے مستند دستاویز آون والے لوکاں کیجے ہک تحفے دی صورت دان کرڈتی اے اس اہم دستاویز وچ انہاں بہوں عرق ریزی نال ”فریدیات“ دے کم کوں اکٹھا کیجے اس کم دی اہمیت دا اندازہ موضوعات دی تندیروں لایا وچ سگدے۔

- ۱۔ سوانح اور حالات زندگی: ادبی تناظر۔
- ۲۔ خواجہ فرید کی تصانیف کا منظر نامہ۔
- ۳۔ کتب فریدیات کا اشاریہ۔
- ۴۔ خواجہ فرید کی تخلیقات کا تنقیدی جائزہ۔
- ۵۔ خواجہ فرید کی سرائیکی شاعری۔
- ۶۔ خواجہ فرید کی اردو شاعری۔
- ۷۔ خواجہ فرید کی فارسی شاعری۔
- ۸۔ فرمودات فرید کا آئینہ خانہ۔
- ۹۔ خواجہ فرید کی تصانیف کے تراجم۔
- ۱۰۔ خواجہ فرید کا مقام و مرتبہ۔
- ۱۱۔ کتاب و حواشی۔

ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں ”فریدیات“ اتے اس تحقیقی تنقیدی کم بارے افتخار عارف ہوراں دی رائے قابل توجہ ہے۔

”پیش نظر کتاب ”خواجہ غلام فرید شخصیت اتے فن“ ملک دے معروف محقق ڈاکٹر طاہر تونسوی نے بہوں توجہ اتے محنت نال لکھی ہے۔ ایہ کتاب ”خواجہ غلام فرید“ دی شخصیت تے ادبی خدمات کوں متعارف کراون تے انہاں دے کم سمجھن سمجھاون سانگے بہوں مددگار ثابت تھسی“۔ (۹)

ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں دے تخلیقی اتے تنقیدی کم وچوں انہاں دا اسلوب تنقید اپنا نقش نشا بر کریندے۔ انہاں اپنے اتے کہیں وی دبستانی تنقید دے رجحانات کوں غلبہ نی پاون ڈتات۔ ات پاروں انہاں دا تنقیدی اسلوب امتزاجی تنقید کا غالب رجحان ہے۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں دا اسلوب تنقید خوبصورت تراکیب واضح تجزیہ ہمیلیاں وچ صوتی آہنگ تے موسیقیت مترادفات اختصار اتے جامعیت ندرت پیاں دے نال نال استعارتی وی ہے۔ مثلاً:

”جینویں اردو وچ غالب ہک ہے اتے اوسب تے غالب ہے اتے اونداد یوان ای اوندی عظمت تے رفعت دا حوالہ ہے انویں ای سرائیکی وچ خواجہ فرید تھیاں قادر الکلام اتے آفاقی شاعر اراج تک پیدانی تھیا۔ ات پاروں فرید“ فرید ای ہے جیندے بارے ریاض رحمانی آہدن:

میر سودا ذوق تے غالب دا میں منکر نہیں

کیا کراں جودل ہے دیوانہ فریدن پیردا (۱۰)

ڈاکٹر طاہر تونسوی دا انداز تحریر سادہ اتے سلیس ہے کیوں جو انہاں دا مخاطب ادب دا قاری ہے۔ متن وچوں نویں معنی دی گول پھرول انہاں دی تنقید حاصل ہے۔ او کہیں وی شاعر اتے نثر نگار دی لکھت وچوں پوشیدہ جہتاں کوں نشا بر کریندن۔

ڈاکٹر طاہر تونسوی اپنے وسیب اپنی دھرتی تے تخلیقی ادب سرمائے دے سے سائمن ہارتے ویورا کار تنقید نگار تے کھوج کار ہن۔ ”سرائیکی اتے اردو دا مشترکہ لسانی منظر نامہ“ ہک ایجھا موضوع ہے جیندے راہیں انہاں اردو زبان دی ابتداء۔ ارتقاء دے نال نال سرائیکی دیس وسیب (خطے) دے اہمیت تے سرائیکی زبان دی لسانی سرمائے کوں اکٹھا کیتے تے اہمیت کوں اُسرا گوی کیتے۔

”میں تنقید دے سچے تے کھرے دبستان نال تعلق رکھینداں۔ میڈے نزدیک فن پارہ زیادا اہم ہے اتے ہر فن پارہ اپنے نال تنقیدی

رویہ وی گھن آندے۔ میں انہاں لوکاں وچوں نہیں جہڑے مختلف دبستاں دے حوالے ڈے کراہیں تنقید کوں جو جھل بنا

دیندن“۔ (۱۱)

ڈاکٹر طاہر تونسوی دا انداز تحقیق اتے تنقید تفسیہ اتے توجیہاتی ہے کیوں جو او ہک استاد وی ہن۔ او تنقید راہیں گنجل اتے فلسفیانہ انداز اختیار نی کریندے۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی بنیادی طور تے تخلیق کار ہن تے او تخلیقی عمل دیاں سبھے رمزوں دے جانی جان ہن۔ ایہا وجہ ہے جو ایں گالہہ کوں نی میدے جو نقاد۔ تخلیقی صلاحیتاں نی رکھیندا ڈاکٹر طاہر تونسوی ایں گالہہ کو رد کریندے ہوئے اپنے ہک انٹرویو وچ آہدن:

”میڈے نزدیک جہڑا فنکار تخلیقی وصف نی رکھدا او چنگا نقاد وی نی ہوسکدا۔ کیوں جو او نہ تخلیقی ڈکھتوں گزر دے تے نہ او دکوں

ایندا تجربہ ہوندے۔ جتھاں تک میڈا تعلق ہے میں شاعری توں اپنے ادبی سفر دا منڈھ بدھاتے اج تیں یعنی لمحہ موجود تک

اپنے اندر دے فنکار کوں مرن نی ڈتا ایں کیتے میں تخلیق اتے تنقید دے رشتے نال گوڑی جڑت رکھینداں“۔ (۱۲)

ڈاکٹر طاہر تونسوی روایت اتے جدت پسند ہن تے تقلید دے دگ اتے ٹردے راہوں دے قائل کوئے نی۔ انہاں دے تنقیدی رجحانات وچ ترقی پسندی۔ نفسیاتی۔ سماجیاتی جہتاں دا وی واضح پتہ لگدے۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی فن برائی زندگی دے قائل ہن ایں کیتے جو حیاتی اتے مشغولات۔ معاملات تے معمولات اتے ایندے نال جڑے ہوئے بندے دا گانڈھاسا نگا ادب دا موضوع ہے اتے ایندے توں انج تھی تے کوئی ادیب ادب تخلیق نی کرسکدا۔

جاں جو ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں دے تحقیقی کم دی تفصیل کجھ ایں طراں ہے۔

- (۱) خیر شاہ دا کلام
- (۲) چراغ اعوان دی ہیبر
- (۳) خوشدل
- ۹۴ سرائیکی کتابیات
- (۵) مطالعہ فرید کے دس سال
- (۶) فرمودات فرید
- (۷) قائد اعظم تے سرائیکی ادب
- (۸) علامہ اقبال تے سرائیکی ادب
- (۹) مسلک (خواجہ فرید نمبر) گورنمنٹ کالج آف ایجوکیشن ملتان
- (۱۰) نخلستان (خواجہ فرید نمبر) گورنمنٹ ایس ای کالج بہاول پور

(۱۱) سرانیکی دے چوڑویں افسانے

(۱۲) خواجہ فرید شخصیت و فن

ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں دے تحقیقی کم توں جہڑا غالب رجحان نثر کر اپن سا منے آندے او اے ہے جو ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں نے ماصی دی دھوڑ وچوں بہوں سارے تخلیق کاراں دے شعری تے نثری سرمائے کون وت ولاناواں کرتے، ادب دے طالب علماں تے قاری دارشتہ تاریخی تہذیبی تے ثقافتی شعور نال جوڑیدن۔ ایندی واضح مثال خیر شاہ دا کلام۔ چراغ دی ہیر تے خوشدل دے ڈوہڑہ جات ہن۔

ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں ایں گاہہ دا پورا پورا درک رکھیدن جو کوئی وی زبان اپنے نثری سرمائے نال ای ثروت مند تھیدی۔ سرانیکی زبان دے چوڑویں افسانے ایں ضمن وچ انہاں دا قابل تحسین کم اے۔ ایندے علاوہ

ڈاکٹر طاہر تونسوی کا علمی و ادبی کام بے حد وسیع اور ہمہ جہت ہے دنیائے علم و فن میں ایسی فعال اور متحرک شخصیات کم کم نظر آتی ہیں جن کی قلمی قواؤں اور تنقیدی و تحقیقی نگارشات میں روایت اور جدت کا امتزاج پایا جاتا ہو۔ حقیقت و واقعیت کی بنیاد پر اپنے نقطہ نظر کو استوار کرنا ہو جو اپنے گرد و پیش کی تخلیقی جہتوں کی نہ صرف خبر رکھتا ہو بلکہ ان کی قدر و قیمت کے تعین میں انصاف و اعتدال کو ملحوظ رکھتا ہو“ (۱۳)

ڈاکٹر طاہر تونسوی جینوں جو میں پہلے عرض کیے جو ہک ہمہ جہت شخصیت دے مالک ہن او محقق۔ تنقید نگار۔ شاعر اے تخلیق کار ہن او اپنے عہدی علمی ادبی حالات، مباحث، ادب تحریکاں رجحانات توں پوری طراں باخبر راہندن ات پاروں انہاں دے تنقیدی رجحانات جامد کوئے نی بلکہ حیاتی دی رنگارنگی وانگون نت نویں ڈکھالی ڈیندن چندے بارے ڈاکٹر خلیق انجم آمدن:

”انہاں دے تنقیدی مضامین دی ایہ وڈی خوبی ہے جو او پوری دیانت داری دے نال کہیں وی طراح دی عصبیت توں اچیرا تھی کرا ایں فن پاریاں دا تنقیدی جائزہ گھندن۔ او ہک اعلیٰ درجے دے ذمہ دار تے باشعور نقاد دی حیثیت نال ادب دا جائزہ عصری سیاق وچ اتے اوندے عہد دے سیاسی سماجی تے تہذیبی اڈیل وچوں جائزہ گھندن“۔ (۱۴)

حوالہ جات

- (۱) طاہر تونسوی، ڈاکٹر، ”سرانیکی ادب ریت تے روایت“ ملتان، بیکن بکس، طبع اول مارچ، ۱۹۹۳ء، ص: ۷۔
- (۲) جمیل جالبی، ڈاکٹر، ”ارسطو سے ایلیٹ تک“، لاہور، نیشنل بک فاؤنڈیشن، طبع، ہفتم، ۲۰۰۲ء، ص: ۵۱۔
- (۳) طاہر تونسوی، ڈاکٹر، ”سرانیکی وچ مزاجی شاعری“، ملتان، سرانیکی ادبی بورڈ، ۲۰۰۰ء، ص: ۱۳۔
- (۴) انتظار حسین، نسائی ادب اتے تنقید، کالم، مشمولہ: روزنامہ جنگ، تاریخ ندارد
- (۵) طاہر تونسوی، ڈاکٹر، ”خواتین کی سرانیکی تخلیقات میں عورت“، ملتان، سرانیکی ادبی بورڈ، ۲۰۰۶ء، ص: ۲۶۔
- (۶) طاہر تونسوی، ڈاکٹر، ایضاً، ص: ۲۸۔
- (۷) طاہر تونسوی، ڈاکٹر، ایضاً، ص: ۵۸۔
- (۸) محمد حیات چغتائی، مضمون، مشمولہ: ”ڈاکٹر طاہر تونسوی ایک مطالعہ“، مرتبہ: شہزاد بیگ، فیصل آباد، کائی پبلشرز، سپر پریس مارکیٹ امین طور بازار، ۲۰۰۵ء، ص: ۵۶۱۔
- (۹) افتخار عارف، پیش نامہ، مشمولہ: ”خواجہ غلام فرید شخصیت اور فن“، مصنف: ڈاکٹر طاہر تونسوی، اسلام آباد، اکادمی ادبیات پاکستان، ۲۰۰۷ء، ص: ۷۔
- (۱۰) طاہر تونسوی، ڈاکٹر، ”خواجہ غلام فرید شخصیت اور فن“، ص: ۵۷۔
- (۱۱) اعزاز احمد، ذرا گاہہ مہاڑ، مشمولہ: ”گرم لہوی دھال“، ترتیب و انتخاب: ڈاکٹر امتیاز حسین بلوچ، لاہور، بک مین، الشجر بلڈنگ نیلا گنبد، ۲۰۰۰ء، ص: ۱۵۶۔
- (۱۲) طاہر تونسوی، ڈاکٹر، گفتگو، مشمولہ: ”نوائے وقت، جمعہ میگزین، لاہور، ۳۰ اگست، ۱۹۹۱ء۔
- (۱۳) حفیظ الرحمن خان، سرانیکی نقد و ادب، ملتان، سرانیکی ادبی بورڈ، ۲۰۰۹ء، ص: ۱۱۔

سین اسلم رسولپوری

سرائیکی ادب وچ تنقید اتے تحقیق بارے آہر کرن والے تنقید اتے تحقیق کاراں وچوں سین اسلم رسولپوری داناں بہوں اچرا ہے۔ انہاں علمی ادبی موضوعات بارے اوں ویلھے کم دامنڈھ بدھا جنیں ویلھے بہوں گھٹ دانشور ایں مشکل کم وچ ہتھ پیندے ہن۔ کیوں جو تنقید اتے تحقیق بہوں محنت۔ لگن اتے جانندی داکم ہے۔ سین اسلم رسولپوری سرائیکی ادب دے اگوان ناقد ہن تے او علمی ادبی موضوعات بارے اپنا ہک خاص نقطہ نظر رکھدن۔ او تنقید وچ تحقیق اتے تجزیے دے ایرے بدھ تے اپنے کم کول اسرگا کریندن اے ہی گاہہ ہے جو انہاں دے تنقیدی، تحقیقی نقطہ نظر نال اختلاف کیتا ونج سکدے۔ انویں وی کہیں نقاد دے تجزیاتی اتے تحقیقی کم دیاں مختلف پرتاں ہوسکدین پر اسان انہاں دی تنقیدی مضامین دی کتاب ”تلاوڑے“ پڑھدے ہوئیں ڈیہدے ہن جو او اپنے تنقیدی خیالات کارن ہک واضح Approach رکھدن۔ سین اسلم رسولپوری علمی ادبی موضوعات بارے بحث کریندے ہوئیں عمرانی نقطہ نظر نال گاہہ ٹریندین ہوئے تے موضوع دے وچ راہنڈیں ہوئیں تخلیقی حسن تے معائب اُتے نظری رکھدن۔ انہاں دا ذہن تحقیق اتے تجزیے ڈونہاں زاویے نال موضوع دی گول پھرول کریندے اتے ”تلاوڑے“ وچ انہاں ایں گھاٹ کاری (طریقہ کار) کول ورتیے۔ سین اسلم رسولپوری اپنی کتاب دی ونڈ چار پکھاں وچ کیتی ہے۔ پہلا پکھ۔ ”افکار ڈوجھا پکھ“ جائزے، ”ترتیبھا پکھ“ لوک ورثہ“ تے چوتھا پکھ ”تلاوڑے“ دے سرنانویاں نال نشا بر ہے۔

اسلم رسولپوری ہوراں بہوں وسیع المطالعہ نقاد ہن۔ عمرانیات، سیاسیات، لسانیات، ادب تحقیق تے بے فنون لطیفہ بارے انہاں دیاں دلچسپیاں انہاں دیاں علمی تے فکری صلاحیتاں دی گواہی ہن۔ اسلم رسولپوری ہوراں تحقیق کاروی ہن تے تنقیدی نگاروی۔ اوہ ڈونہاں حیثیتاں وچ سچ دی گول پھرول وچ راہنڈن تحقیق ہووے بھانویں تنقید ڈونہاں دادار و مدار تخلیق تے ہوندے تخلیق اصل حقیقت ہوندی ہے۔ تحقیق اتے تنقید ایندے باوجود اہم ہن۔ سین اسلم رسولپوری محض تاثراتی تنقید نی کریندے بلکہ انہاں دی تحقیق اتے تنقید دی بنیاد کئی نہ کئی علمی یا فکری مسئلہ رہی ہے۔ جینویں جو ادب نظری تنقیدی بحث کریندے ہوئے خواجہ فرید دے کلام وچ وجودیت دے نامکمل اثرات بارے لکھدن:

”وجودی فلسفی سب کنوں پہلے انسانی مسائل حل کرن بارے سائنس دی صلاحیت تے شک و شبہ دا اظہار کریندن تے بعض وجودی مفکرین دے نزدیک سائنسی طریقہ صداقت دی تحقیق وچ مددنی ڈے سکدے۔ مسلمان صوفیاء دے نزدیک وی ظاہری علوم حقیقت دی رسائی دا ذریعہ نہیں بن سکدے بلکہ ایندے واسطے ”دل“ (وجود نیں دی داخلیت) کول رہنما بناونا چاہیدا ہے (۱)

کہیں وی علمی ادبی مسئلے بارے مفروضے دی اہمیت دے پس نظر اونچنگی ریت جانڈن جو بے تئیں کوئی مسئلہ نہ ہووے تحقیق نی کیتی ونج سکدی۔ سرائیکی ادب وچ ہک زمانے اے سوال اٹھایا گیا جو کیا سرائیکی زبان وچ غزل لکھی ونج سکدی اے؟ ایں بارے اسلم رسولپوری ہوراں کہیں شک و شبہ توں بے نیاز تھی کر انہیں سرائیکی غزل دے مستقبل واضح موقف اختیار کریندیں ہوئے لکھدن:

”جے تئیں ایں مفروضے دا تعلق اے جو غزل، سرائیکی شاعری دے مزاج مطابق کے نہیں اے مفروضہ بنیادی طور تے غلط اے۔ سرائیکی شاعری دے مزاج“ ترے (۳) معاصر دے ملاپ نال ترتیب پاتے۔ انہیں وچوں پہلا مقامی اثر ڈوجھا اسلامی تے ترتیب فارسی اثر اے“۔ (۲)

جڈاں اپنے تاریخی تہذیبی ثقافتی شعور تے ادبی ریت روایت نال جڑتے اسلم رسولپوری ہوراں غزل دے امکانات روشن ہون دی گاہہ کیتی ہی اے اوں عہد وچ ای رفعت عباس دیاں جدید غزلاں دا مجموعہ ”پڑچھیاں اُتے پھل“ چھپیاں تاں انہاں دے تنقیدی مضامین دی کتاب تلاوڑے طباعت دے چھیکوڈی مرحلیاں وچ ہن ورنہ او سرائیکی

غزل بارے بھرنواں مضمون لکھدے پروت وی انہاں رفعت عباس دیاں غزلاں بارے ”سرائیکی غزل دے امکانات“ صفحہ ۳۰ تے فٹ نوٹ تے ایں گاہرہ دا برملا اعلان کیتے جو ”سرائیکی غزل وچ انقلاب آچکے تے میڈے نظریے دی تائید مل گئی ہے تے رفعت عباس دی غزل سرائیکی غزل دا مزاج بدل ڈتے“ اے گاہرہ منی منائی ہے جو محض ادب دیاں معلومات کٹھیاں کر گھدیاں وچن تے وت ہک رائے بنا گھدی وچے بلکہ تحقیق دا تعلق تاں اتجھے گڑھن نال ہے جہاں کو وت ولا جانچیا پرکھیا وچے تاں وی سچ ظاہر تھیوے۔ ایں قاعدے دی رونال او سرائیکی وچ علامتی شاعری بارے اپنا نقطہ نظر بیان کرن لکیاں علامت دے تصور دا بہون چکھو کڑکنوں ویورا کریندن تے اپنے موقف سانگے بے شمار جواز وی پیش کریندن تے اولکھدن جو صوفیاء دے کلام وچ ہیرا رانجھا۔ سسی پنوں۔ اتے منصور وغیرہ اپنے وسیع تر علاقائی مفہوم وچ استعمال تھیندے رہ گئین۔ او اپنے عہد دے معروضی حالات توں باخبر ہن ”سیاسی جبر تے تشدد دی وجہ کنوں جبر دھیں نویں علامتیں جنم گھدے انہیں وچوں اندھارا سو جھلا بہار خزاں رت اتے کئی بیاں شامل ہن جبر دھیاں حاکمیں دے سیاسی جبر تے جاگیر داریں دے معاشی استحصال دے نتیجے وچ سامنے آئیں ایں شاعری کوں عام طور تے ترقی پسند شاعری سمجھیا ویندے تے سبیں ارشاد تو نسوی سرائیکی شاعری وچ ایندے نمائندے ہن۔ انہیں دی ہک علامتی نظم ”عیسیٰ“ ملاحظہ ہووے۔

صلیباں	رحم	بے	پاسے	ہر
لوک	نہیں	سو	پاسے	ہر
اُسریاں		پھیرے	چار	میڈے
کندھاں	دیاں	وی	بے	میڈیاں
بھوینداں	دید	پاسے	جیں	میں
ڈیہداں	چادر	کالی	دی	موت
مرینداں	سڈ	تے	ہاں	میں
آندی	نی	آواز	پاسوں	کہیں
جائے	میڈے		دشمن	میڈے
ہمسائے	حق		دشمن	میڈے
ہیں	مجرم	توں	آہدن	میکوں
اچ	رات	اندھاری	گھپ	کالی
لیندیں	سگریٹ	تے	دی	توں
(۳)!	ہیں	ہاں	عیسیٰ	توں

جینویں جو اے گاہرہ بہوں نتری ہوئی ہے جو تحقیق نویں حقائق کوں گولیددی ہے یا معلوم شدہ حقائق دی تیند کوں اگاں ودھیندی اے تے او ندے تے تبصرہ کریندی ہے ایں زاویے نال سبیں اسلم رسول پوری دے خیالات بہوں نشا برہن ادا قبالتے سرائیکی صوفی شعراء سچل سرمست، بیدل سندھی، بیکس فقیر تے خواجہ فرید دی شاعری وچ فکری سانجھ دے رشتے کوں دریافت کریندن تے آہدن جو اقبال دا نظریہ عقل و عشق انہیں صوفیاء دے خیالات دا مرہون منت اے اووی انہیں دی تقلید وچ ول ول علم تے عقل

دی نارسائی تے عشق دی کامیابی دا ذکر کریندن	بے	خطر	کوڈ	پڑا	آتش	نمرود	میں	عشق
	ہے	محو	تماشائی	لب	بام	ابھی		

خرد	مرے	مولانا	گھتیاں	سلیجھا	چکا	میں
مرے	مولانا	مجھے	صاحب	جنوں	کر	

صوفیاء دی فکر بارے ہک منفی رجحان اتے فکری مغالطے کوں رد کریندے ہوئے او آہدن صوفیاء نے خودی کوں مارن دی جو تعلیم ڈتی اے اے غلط فہمی تے بنی ہے صوفیاء نے جیڑھی خودی کوں مٹاوان دی تعلیم ڈتی اے او دراصل وڈائی ”فخر“، ”غرور“، ”انا“ اے اینویں ای او ہک بے فکری مغالطے دی چھنڈک پھوک کجھ ایں طرح کریندن جو اقبال ساری عمر صوفیاء دی بے عملی دے شاکی رہ گین۔ او (اقبال) اپنی نظم ”مستی کردار“ وچ صوفیاء دے مرد فلندر تے اپنے مرد مومن دے تصور بارے آہدن:

صوفی	کی	طریقت	میں	فقط	مستی	احوال
ملا	کی	شریعت	میں	فقط	مستی	گفتار

شاعری	کی	نوا	مردہ	و	افسردہ	و	بے	ذوق
افکار	میں	سر	مست	نہ	خوابیدہ	نہ	بیدار	
وہ	مرد	مجاہد	نظر	آتا	نہیں	مجھ	کو	
ہو	جس	کی	رگ	و	پے	میں	فقط	مستی
								کردار

سبیں اسلم رسول پوری ایندی وضاحت کریندے ہوئے آہدن بھانویں جو اقبال دی ایہہ شکایت عام طور تے درست ہے پرائیکوں گلہ نہیں بنایا وچ سگدا کیوں جو صوفیاء نے عمل دی بھر پور تلقین کیتی اے جیویں جو پچل سرمست تے خواجہ فرید آہدن۔

ایں راہ ڈو آئویں نہ ہا
چکھوں تے ڈیکھیں نہ ولا
جے آئیں قدم ڈینہو ڈینہہ ودھا
سرتیں تڑیں، حیلہ کریں
خواجہ

ول	پیر	پچھو	تیں	ثرناں	ناہیں
وت	انجھا	سودا	کرنا	ناہیں	
وت	موت	کنوں	دی	ڈرناں	ناہیں
وت	بار	برہ	دا	چاون	کیا
وت	آپ	کوں	آپ	پناون	کیا

سچل سرمستؒ

سبیں رسول پوری دا تحقیقی طریقہ کار سائنسی اتے منطقی ہوندے اوہ برہمنی شک و شبہ خالق دی گول پھرول کریندن تے حقیقت کوں جانن تے لبھن دا آہروی کریندن۔ کیوں جو تحقیق وچ لسانیات دی اہمیت لفظ دی قدر و قیمت، زبان تے زبان دے تہذیبی لسانی تے تاریخی پس منظر دا مکمل ادراک رکھن۔ جیویں جو ڈاکٹر ترمیر احمد علوی ایں گاہہ دی اہمیت بارے لکھدن:

”اتھال اے آکھن دی لوڑ نہیں جو کہیں متن دی تصحیح اتے ترتیب داسلہ اصول تحقیق اتے تنقید دے موہری مسائل وچوں ہے
 ایندے متوں نہ تحقیق اگاں پیر دھر بندی اے تے نہ تنقید کوں صحیح دگ مل سکدے ایں کہیں تحقیق اتے تنقید دی بنیاد بہر طور متن
 اتے ہوندی ہے جیندے نال حقائق دے تحسس مسائل دی تفہیم اتے معیارات دے تعین دی مدد گھدی ویندی اے“ (۴)

سبیں اسلم رسول پوری بلھے شاہ دی زبان بارے اپنا موقف بیان کریندے ہوئے لکھدن سب کنوں پہلی چیز اے ہے جو بلھے شاہ دا خاندان ”اُچ“ دارہن والا اے تے اوں
 نے بلھے شاہ دے والد دے زمانے وچ ”اُچ“ کنوں اپر پنجاب دوں ہجرت کیتی بعض تذکرہ نگار مثلاً میاں سراج الدین دے خیال مطابق اوں وقت بلھے شاہ دی گھٹ توں
 گھٹ عمر پنج چھ سال ہی۔ ظاہر اے اوں وقت بلھے شاہ اپنی مادری زبان سرائیکی چنگی طرح بول سکدے ہوں۔ تے ایندے بعد وی ساری عمر او ایہا زبان بلیندے رہ گئے
 ہوں۔ کیوں جو ہجرت دے بعد کوئی خاندان اپنی زبان چھوڑنی ڈیندا۔

اساں اچی ساڈی ذات اچیری اساں وچ اُچ دے وسدے آں

۰۔ سرائیکی بولن والے شخص کوں بلھے شاہ جتلا سمجھ آندے وارث شاہی آندا۔ ات واسطے سرائیکی علاقے وچ وارث شاہ دی نسبت بلھے شاہ زیادہ مقبول اے۔
 ۰۔ بلھے شاہ دی زبان دا مزاج ہو ہو سرائیکی زبان نال ملدے تے اوندی شاعری دا آہنگ سرائیکی شاعری دے مطابق ہے۔ ماہرین لسانیات دے نزدیک اے
 دلیل اسلا اہم اے جو او کہیں زبان کوں سجاؤن واسطے ایں کوں اولیں اہمیت ڈیندن۔ بلھے شاہ دی شاعری وچ پنجابی لفظیں دی بھر مار کیوں اے؟ ایں سلسلے وچ اسلم رسول
 پوری اپنا موقف بیان کریندن جو :

۰۔ سرائیکی دی اجنبیت دور کرن واسطے بلھے شاہ دی شاعری وچ پنجابی لفظ استعمال کیتے گئیں۔

۰۔ ناشرین نے تحریفاں کیتیں جیویں جو علی حیدر ملتان دی مجموعے وچ کیتا گئے۔ (۵)

ایں حوالے نال انہاں دیاں تجاویز قابل غور ہن جو بلھے شاہ دے پرانے قلمی نسخے سامنے آندے وچن تاں جو اونے ثابت کر سکن جو بلھے شاہ دی زبان سرائیکی ہی۔ بحیثیت
 محقق جے اسلم رسول پوری بلھے شاہ دے پرانے قلمی نسخے دی گول پھرول کریندے تاں اے انہاں دا ہک اہم تحقیقی کارنامہ ہووے ہا۔ سرائیکی زبان دی لفظیات اتے ساخت
 اچھی ہے جو اعربی فارسی تے اردو عروض دے سانچیاں وچ نی ڈھل سکدی تے سرائیکی شاعری پنگل ماترائی نظام دے بہوں قریب ہے۔ جیندے بارے پروفیسر شمیم
 عارف قریشی آہدن :

”سندھ وادی دی شاعری دا اپنا نوین کلا تے انج علم الاوزان ہے... پرانے ویلھیاں دی وراثت جیڑھی جو فرید اول (حضرت

فرید الدین گنج شکر اتے شاہ شمس سرکار توں رکھ کر اہیں شاہ حسین بلھے شاہ سچل سرمست توں تھیدی فرید ثانی (خواجہ فرید) اتے

حال دی گھڑی تیں ساڈے کول مجدی اے کھاؤں باہروں نی آئی ہن دھرتی دی پیداوار اے“ (۶)

سبیں اسلم رسول پوری ہوراں داسرائیکی عروض بارے نقطہ نظر واضح کوئے نی۔ ات پاروں اوصنف رباعی بارے ویورا کریندے ہوئی لکھدن جو:

میں سرائیکی شاعری دی خدمت وچ عرض کریندا جو اور رباعی دے اوزان دا خیال رکھن جیکر کہیں کوں رباعی دے اوزان دے

عبور نہ ہووے تاں اور رباعی دی بجائے قطعہ ای آکھ کن“۔ (۷)

سبیں اسلم رسول پوری ہوراں داسرائیکی شاعریں کوں مشورہ اپنی جا اہم گاہد ہے پر ایں توں اہم گاہد اے ہے جو کیا سرائیکی شاعری دی ہر صنف کوں عربی۔ فارسی تے اردو
 دے اوزان وچ تولناں ضروری ہے؟ ہرگز کوئے ناں جیویں پہلے گاہد بوری گئی ہے جو ایں سرائیکی خطے دی شعری لئے دا ہک انج نظام ہے تے اے نظام چھند بندی نال رلت
 کریندے اتے اے نظام ماترک ونڈ وچ سائنسی انداز نال سرائیکی شعری ریت کوں تر کڑا کریندے۔

سرائیکی زبان وچ تلفظ دے مسائل دے حل بارے انہاں دی اے تجویز ہے جو حضرت خواجہ غلام فرید دے تلفظ کوں قبول کر گھد او نچے کیوں جو او سبھیں شاعریں دی نسبت
 سرائیکی زبان دے مزاج کوں زیادہ واقف ہن تے سرائیکی علاقے دی تہذیب و ثقافت کنیں وی پوری طرح خبر دار ہن۔

سرائیکی زبان دے ابتدائی قاعدے، محض قاعدے نی بلکہ انہاں قاعدیاں راہیں حروف تہجی دی تعداد، رسم الخط مخصوص حرف اتے حروف دیاں علامتاں نے جتھاں سرائیکی لکھت پڑھت دے سوالات کوں ابھاریئے اٹھاں انہاں قاعدیاں راہیں سرائیکی لکھت دے بنیادی مسائل حل وی تھیں سن سیں اسلم رسول پوری سرائیکی قاعدیں دا تنقیدی مطالعہ بہوں پچھو کڑتوں کیجئے تے او اپنے تحقیقی علم دے مطابق وحید اختر دے نو (۹) بھتی قاعدے کوں سرائیکی قاعدہ نی سمجھدے اینکوں عربی قاعدہ آہدن کیوں جو اے عربی حروف تہجی تے خط وچ لکھیل ہے۔ انہاں دے خیال موجب جنیں سب کنوں پہلے سرائیکی قاعدہ لکھئیے اوقاضی راضی ہن۔ انہاں دے قاعدے وچ مخصوص حرف تے انہاں دیاں علامتاں کجھ ایں طراں ہن۔

ب۔ج۔د۔گ۔گ

تے قاعدے وچ ’ن‘ دا ’خ‘ حرف نہیں بنایا گیا۔ سرائیکی دے اضافی حرفیں دیاں کوششاں دی پندھ ویہانی بارے انہاں دا جائزہ لسانیات دے طالب علماں کیجئے بہوں دلچسپ اتے معلوماتی ہے۔ میانوالی دے لوک گیت۔ سرائیکی وسیب دے ہک اہم علاقے دے لوک گیتاں تے لوک گیتاں دے کجھ کجھ بولاں کوں اکٹھا کرن دا آہر حقیقت وچ اپنی ثقافت تے سرائیکی سہل دیاں ونجیاں نشانیاں گولن دی کوشش ہے اینویں ای سرائیکی اکھاناں دی گول پھرول اتے لوک قصیاں دے بارے خصوصیات دا جائزہ حقیقت وچ کہیں وی خطے، قوم دے مزاج، مذہب، رسم و رواج، تہذیب، ثقافت، کوں جانن دی تحقیقی کاوش ہے۔

سیں اسلم رسول پوری ہوراں اپنی کتاب ”تلاوڑے وچ کجھ تھمیل کتاباں کوں تنقیدی ترکیزی وچ تولیئے۔“ پیت دے پندھ ”احمد اسماعیل احمدانی“ سفر نامہ۔ ”اچی دھرتی جھکا آسمان“ افسانے۔ مسرت کلاںجوی، سانولی دھپ۔ افسانے۔ اسلم قریشی۔

سیں احمد اسماعیل احمدانی دے سفر نامے ”پید دے پندھ“ بارے جائزہ گھندے ہوئے انہاں ”آپنی سخاں“ دے سوال سانگے سفر نامے دے نال اپنی فکر دی وی عمدہ وضاحت کیجی ہے۔

”... مار کسی مفکر حقیقت پسندانہ رویہ اختیار کریندے ہوئے معروض کوں بنیادی حیثیت ڈیندن۔ ایندے برخلاف وجودی مفکرین دے نزدیک سب کجھ وجود وچ مضمر ہے۔ او معروضی دنیا دی بجائے اپنے ذاتی تجربے توں ای سب کجھ جاندن۔ انہیں دے نزدیک ”ذات“ ای حقیقی اے۔ وجودیت فردی بے مثل انفرادیت تے اصرار کریندیں ہوئیں فطرت تے طبع دنیا دی عمومی خصوصیات دے مقابلے وچ انسانی وجود کوں بنیادی حیثیت ڈیندی اے تے انسان دے چند بنیادی موڈز مثلاً بوریٹ، خوف تے تشویش وغیرہ تے خصوصی توجہ ڈیندی اے پر مار کسی مفکرین دی نزدیک اے سب کجھ بورژوازی فکر دا شاخسانہ اے۔“

جڈن میں اپنی سخاں دے فکر ”وچ آن پھاتم تے پھاتا ای رہ گیوم۔ ایہ تاں شکر دی جاہ اے جو پیت دے پندھ“ میڈے مطالعے وچ آئی تے مصنف دا ایہہ سفر جہوہا او اپنی دریافت تے شناخت واسطے کریندے واسطے راہنمائی دا سبب بنڑیا۔ پیت دے پندھ وی بنیادی طور تے اپنی سخاں دا سفر ہے“ (۸)

آپنے آسے پاسے (معروض) دے حوالے نال کہیں موضوع دی واہند وچ و ہندے ہوئے اپنے اندر دی گول سرائیکی وسیب دے کہیں ہکلو بندے دی کہانی نہیں بلکہ اے پورے سرائیکی وسیب، سرائیکی دھرتی دی سخاں دا سوال ہے۔ اے سفر نامہ جہوہے تاریخی تہذیبی شعور، باہروں (خارجیت) تھی کے اندر دی جھات (داخلیت) دی ٹیکنیک (انگل) نال جڑیا ہویا ہے ایندے تخلیقی حسن کوں اسلم رسول پوری ہوراں بہوں خوبصورت تنقیدی بصیرت نال بیان کیجئے۔ او کہیں وی تخلیقی بیانیہ کوں اُشاک اکھ نال ڈیہدن تے تخلیق دے پیرائیہ اظہار وچ گم نی تھیندے بلکہ تخلیق (بھانویں شعری پیرائیہ ہوئے تے بھانویں نثری) کوں فکری اتے فنی ڈونہاں پرتاں وچوں ڈیہدن:

”کہیں کہیں ویلیھے ایں کتاب کوں پڑھدیں ہوئیں محسوس تھیندے جو ایں کتاب دے سارے افسانیں وچ عورت دی ہک طرفہ تصویر ڈکھالی گئی اے۔ حالانکہ ہک انسان دی حیثیت نال اوکئی کمزوریں داشکاروی ہے میڈے خیال وچ اگر کہیں کردار

دے ڈوپیں پہلو سامنٹریں آونجن تاں افسانہ زیادہ حقیقت پسندانہ ہوندے۔“ (۹)

سرائیکی ادب وچ نفسیاتی تجزیے دا عمل بھانویں بہوں تکرری پکڑ نہیں کر سکیا شایعہ سرائیکی تنقید وچ ایہ پوکھوں کجھ دیر بعد آسی پروت وی اسلم رسول پوری کتھائیں کتھائیں (ورلا وورلا) نفسیاتی رجحانات بارے گا لہہ چلیدن۔

”اس کتاب وچ بعض کرداریں دا نفسیاتی تجزیہ کیتا ونجے تاں انہیں وچ مصنف دی آپنی شخصیت جھانکن پے ویسی... عورت دی نفسیات عورت ای چنگا سمجھ سکدی اے کیوں عورت ہوون دی حیثیت نال او خود او نفسیات تے مزاج دا حصہ ہوندی اے۔“ (۱۰)

”اچی دھرتی جھکا آسمان“ دے افسانیں دے فنی پکھاں بارے بحث کریندے ہوئے لکھدن

”افسانیں دی تکلک اگرچہ سدھی سادی اے تے او کلاسیکل قسم دے واقعاتی افسانے ہن یعنی تجریدی یا علاماتی قسم نال انہیں دا کئی تعلق کائے نی لیکن جے تائیں فن تے گرفت دا تعلق اے ایں کتاب دا کوئی افسانہ کہیں بہوں وڈے فنی نقص دا شکار کائے نہیں“ (۱۱)

سبیں اسلم رسول پوری اتجھے تنقید نگار ہن جیہڑے کیوں وی تخلیق (شعری یا نثر پارے) کول ہک خاص Approach نال ڈیہدن اتے بے خوف اپنی رائی دا اظہار کریندن۔ او کہیں وی تخلیق کول نہ تاں اچل چیت بلند مرتبے تے بھیجن تے نہ ای بہوں سخت گرفت کرتے اوندے غیر معیاری یا گھٹ معیاری ہوون بارے بہوں محتاط انداز نال اپنی رائے دا اظہار کریندن اتے کہیں وی فنکار دی تخلیق بارے انہاں دا رویہ حقیقت پسندانہ ہوندے اسلم قریشی دے افسانیں دے مجموعے سانولی دھپ دا فنی جائزہ انہاں دی تجزیاتی اتے تاثراتی تنقید دا عمدہ نمونہ ہے۔

”میڈے خیال وچ پوری کتاب تے رومانی فضا طاری اے تے میں ڈکھ تے غم دی کیفیت وچ بڈارہ گیاں۔ کئی افسانے اتجھے وی ہن۔ جنہیں دا پاندا اگرچہ خوشگوار ہا۔ لیکن آخر تائیں دل دھڑکدار بیہے جو کیا بنسی۔ سائیں اسلم قریشی دے افسانیاں وچ کہیں مریوط فکری نظام دی تلاش بے سود اے۔ لیکن ایہ نہیں آکھیا ونج سکدا جو انہیں دے افسانے خلا وچ تخلیق کیٹے کیٹن۔ انہیں دا افسانہ ”مینوسے“ اساڈے سماج وچ ”وٹے سٹے“ دے خوفناک انجام دی ہک کہانی بنزدا بنزدارہ گئے۔ ایہہ ڈو بھیڑیں دے بھرانویں دی کہانی اے جیڑھے عقل نال کم گھدن (ایہہ شاید فنکار دی خوش فہمی دا نتیجہ اے“ (۱۲)

سرائیکی زبان و ادب دے تنقید نگار اسلم رسول پوری ایں طور نظر یاتی اعتبار نال ترقی پسند ہن کیوں جو او اپنے دیس ویسب دے مسائل دا مکمل ادراک رکھین تے او اپنے عوام دیاں محرومیاں دا ازالہ چاہندن او ادب شاعری تے بے فنون کول حیاتی دے سنہپ وچوں ڈیہدن۔ جاگیر داری۔ خانقاہی نظام تے وکاو سیاست کول اپنی ترقی وچ رکاوت جاندن۔ سرائیکی دانشوراں، تخلیق کار تے تنقید نگاراں دے خیال موجب ترقی پسندی انیاں روایات کنوں بغاوت نہیں بلکہ روایت دے شعور دے نال جدت پسندی کول اپناون داناں ہے انہاں دے نزدیک ترقی پسندی تاں ہک رویہ ہے جیندے راہیں او حیاتی دے سوکھاتے سچ کول اگتے ودھیدن۔ سرائیکی ترقی پسند تنقید نگار، تخلیق کار انسان دوستی۔ امن اتے آزادی نال حیاتی گزارن دے متلاشی ہن او صدیاں توں تھیون والے ظلم ستم اتے جبر توں جان چھڑاون دا ترلا کریندے پھین۔

ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں، محمد اسلم رسول پوری ہوراں دی تازہ چھپیل تنقیدی کتاب ”نتارے“ وچوں انہاں دی تنقیدی دے ترقی پسندانہ رویے اتے پکھ بارے آہدن:

”محمد اسلم رسول پوری ہک ترقی پسند دانشور ہن تے سیاسی، سماجی، ثقافتی تے ادبی ہر پہلو تے انہیں قلم چاتے تے ترقی پسندانہ رویں دا اظہار کیٹے۔ انہیں ادب کول مارکی نقطہ نظر نال ڈٹھے تے ایں دبستان تنقید دے حوالے نال سرائیکی لکھتاں کول پرکھن دا اہم فریضہ سرانجام ڈتے... محمد اسلم رسول پوری ہک غیر جانبدار تے تعصب توں بغیر سرائیکی زبان و ادب دے لکھن آلیں دی تخلیقاں دا جائزہ گھدے تے انہیں وچ اپنے عہد دے پس منظر وچ نویں رویں دے اظہار دا وی کھوج لائے تے

منظروچ نویس روئیں دے اظہار قلم چاون آ لے فنکاریں دا تجزیاتی مطالعہ سامنے آ گئے تے ہک پڑھیے لکھیے تے صاحب نظر تنقید نگار دی نظریات وی ابھرتے آ گئیں“ (۱۳)

سببیں اسلم رسول پوری، سرائیکی وسیب تے ایں خطے وچ تخلیق تھیون والے ادب دا مطالعہ سماج تے معاشرے دے تعلق نال رلاتے کریندن، ایں طرحاں انہاں دا تنقیدی رویہ سرائیکی عمرانیات دا مطالعہ وی بن ویندے۔ ایہا وجہ ہے جو انہاں دے تنقیدی رویے وچوں جھڑی ترقی پسندی نہیں کہ او سرائیکی سماج تے عمرانیات دی لاٹ وچوں اتے تخلیق کاراں دے رویے دا پورا اتھ دے سیاسی خانقاہی تے اقتصادیات دے علاوہ سیاسی تہذیبی پکھاں کول دی سامنے رکھ تے کریندن۔

”انسان چونکہ معاشرے دے حوالے نال اتے معاشرہ دھرتی دی بنیاد تے اپنے وجود دا اثبات کریندے اتے اپنی بقا کول وی اوندے نال قائم رکھدے ات واسطے پاکستان دی بقا اساں ساریں واسطے زندگی تے خوشحالی دی ضامن ہے۔ اتے ایں گاہہ دا شعور وی ہر پاکستانی کول ہا۔ ایہا وجہ ہے جو سرائیکی ادب وچ ہک نواں موضوع تے رجحان سامنے آند نظر آندے او ہے پاکستان نال محبت اوندی بقا اتے ترقی دی خواہش دا اظہار۔ چیدے وچ پاکستان دے مجموعی مسائل نال مختلف قومیں دے مقامی مسائل اتے مشکلات دی عکاسی کیتی گئی اے“ (۱۴)

سببیں اسلم رسول پوری ہوراں تخلیقی اتے تنقیدی حوالے نال تنقیدی رجحان سرائیکی سماج دے مطالعے دے نال ایں خطے دے سماجی اقتصادی مسائل تے تاریخ دے تناظر وچوں الوادوں والا انداز ادبی تنقید دی تاریخ تے مارکسی (سماجی) تنقید دی شانہ بھاند ڈیندے۔ کیوں جو کہیں خطے وچ وین رہن والی قوم اوندی زبان اوندے سماج اتے اوں خطے دی تخلیق دا مطالعہ تاریخی تنقید در توجہ ڈیویندے جاں جو محض سماجی ماحول دا مطالعہ سماجی تنقید دے چہرے مہرے کول واضح کریندے۔ سببیں اسلم رسول پوری دے تنقیدی تحقیقی مقالات وچوں تاریخی تنقیدی اتے سماجی تنقید دے اصول ضابطے واضح شکل ڈکھلیندن۔

سببیں اسلم رسول پوری ہوراں دی تنقید فکری حوالے نال اٹھے سوالات پیدا کریندی ہے جہاں دا تعلق تہذیب، ادب تے ثقافت نال گوڑھا ہوندے چیدے نال سرائیکی خطے دے ادبی۔ معاشرتی اتے سماجی مسائل دا پتہ وی لگدے۔ اسلم رسول پوری ہوراں دا تنقیدی شعور سرائیکی خطے دی تاریخ، سماج، تے ترقی پسندانہ رویے دی عکاسی کریندے انہاں دا تنقیدی تخلیقی رویہ سماج دے سیو (جامد) پانی دی جاء نوں چشماں دے پھٹلن دروی اشارہ کریندے جینویں جو او پاکستان دیاں قومی زبانوں وچوں سرائیکی زبان بارے حرکی نظریہ پیش کریندن:

”اتھان میڈا نکتہ نظر ایہ ہے جو سرائیکالوجی (Siriakology) ہک الگ موضوع دی حیثیت اختیار کر گئے اتے اولکوں ہک سائنسی شکل ڈیون دی ضرورت ہے تاں جو سرائیکی وسیب دے باقاعدہ مطالعے واسطے اتھوں دیں یونیورسٹیں وچ ہک انج شعبہ قائم تھی سکے جیویں جو دنیا دیں سنہیں یونیورسٹیں وچ Egyptology اتے Indology دے نال جام شور و دی یونیورسٹی وچ Sindhology دا شعبہ قائم کیتا گئے“ (۱۵)

جے تنقید حیاتی دے متحرک جمالیاتی رویے نال جڑت رکھیندی ہووے تاں وٹ اتے تنجی تنقید کہیں وی قوم دی ایکتا فکری نمائندگی کریندی ہے۔ سرائیکی ادب وچ بدلے ہوئے تخلیقی رجحانات دی نشاندہی اتے اوندے بارے پرکھ پرچول اتے بحث اسلم رسول پوری ہوراں دے مختلف تنقیدی مضامین وچ جاء جاء تے ڈس دی ہے۔ تے ایہو تنقیدی شعور سرائیکی ادب اتے سرائیکی سماج وچ تبدیلی دا موجب بنر دا پئے ایہا وجہ ہے جو اسلم رسول پوری ہوراں دا تنقیدی رویہ سرائیکی ادب کول نوں معیارات تے پرکھ دی سمجھ دان کریندا ڈس دے۔ سرائیکی شعری اتے نثری ادب وچ نوں رجحانات اتے علمی درشن کول ہک تنقید نگار دے حیثیت نال جی آییاں کول آہن مگر او تقلید دے قائل کوئے نی چیدے اسانگا رشتہ وسیب دیاں روایات نال نہ ہووے ات پاروں اسلم رسول پوری ہوراں آہن:

”اردو ادب دی پیروی وچ علامتی نظمیں اتے افسانیں نال تجریدی کہانیاں وی لکھن دیاں کوششاں کیتیاں گئیں۔ مگر حقیقت ایہہ اے جو ایہ سرائیکی ادب دے مزاج نال کوئی مناسبت نہ رکھدیاں، ہن چیدے وجہ کنوں کئی ڈس نہیں اندراکھیں کنوں او ڈھرتھی گیاں۔ ایں سلسلے وچ کجھ کہانیاں عام فہم اتے سجاد حیدر پرویز دی تخلیق کیتیاں۔ لیکن انہیں نوں لکھن والیں وچ کوئی تحریک

پیدائش کیتی۔ اس طرح ہک واری ایہ گاہہ دی سامنے آگئی اے جو معاشرتی روایات کنوں ترٹ کر اپنی سرانیکسی وچ تخلیق کیتی
دجن آلی کوئی تحریر چینی نہیں رہ سکدی۔“ (۱۶)

سہیں اسلم رسول پوری ہوراں دے تنقیدی مضامین وچ نظری اتے عملی تنقید دے ڈونہیں پکھ ملدن، جیہڑے سرانیکسی تخلیقات تے سرانیکسی سماج کون سمجھن بارے بنیادی کردار
ادا کریندن تے اس طرحاں ہک نویں فکری اتے معنوی طرز احساس دی نمائندگی وی ڈیکھن پڑھن کو ملدی ہے۔

سہیں اسلم رسول پوری ہوراں دی تنقید و سببی تصور تہذیب، تاریخ، سماجیات اتے ثقافت نال وی گندھیل ہے اتے اس شعور دی نمائندگی بارے اولکھدن:

”سرا نیکی ادب دا نمایاں رجحان سرا نیکی ادب، زبان اتے تہذیب، ثقافت دی ترقی تے احیادار رجحان اے اتے اج کل اینکوں
سرا نیکی قومی سبب دا ناں ڈتا ویندا پئے ایہ سرا نیکی ادب وچ تقریباً نوں رجحان اے جینکوں زیادہ تر نوجوان اہل قلم آگوں
تے گھدی آندن۔ اس سلسلے وچ سرا نیکی ادب دا کردار خاصا اہم ریہے تے ایندے بعد تحقیقی اتے تنقیدی مضمونین دے
ذریعے وی اس شعور کون پکا کرن دی کوشش کیتی ویندی پئی اے“ (۱۷)

سرا نیکی تنقید اردو اتے انگریزی ڈونہاں زبانوں دے علمی ادبی فکری اتے تنقیدی خیالات توں متاثر تھیندے ہوئے اپنا نچ دگ بناون دے عمل توں گذر دی پئی ہے اس
منڈھلے دور وچ سرا نیکی زبان و ادب دے، نہاں تنقید نگاراں دی طرحاں سہیں اسلم رسول پوری ہوراں دے تنقیدی خیالات اتے اردو انگریزی تنقید نگاراں دے تنقیدی
نظریات دی جھلک وی ملدی ہے مگر خوشی دی گاہہ اے جو او مغربی ناقدین دے نظریات کون من و عن قبول نی کریندے او ڈو جھیاں زبانوں دی فکر کون اپنے و سببی فکری نظام
نال موازنہ کرتے ڈیہدن جیویں اپنے ہک مضمون وچ لکھدن:

”رولال بار تھ جڈاں دا مصنف دی موت دا اعلان کیجے، اردو تنقید وچ تاں ایندا اثر پون پئے گئے لیکن سرا نیکی وچ ایہ سلسلہ
شروع نہیں تھیا۔ جیکر ایہ انداز تنقید سرا نیکی وچ وی کڑ پیا ہووے ہاں تاں میکوں شاید معذرت کرنی پووے ہا جو میں شاعر دی
ذات کون اوندے کلام کون انج نہیں کر سکدا (میڈے نزدیک ایہ ممکن نہیں ہوندا) ویسے دی کم از کم سرور کر بلائی دی ذات
کون اوندی شاعری کون انج کرن سوکھا کم کئے نہیں (اگرچہ بعض نقادین دے نزدیک ایہہ اعلیٰ شاعری نہیں ہوندی تاہم
میکوں ایندے نال اختلاف اے) جیویں جو تہا کون خود آگوں اندازہ تھی ویسی جو سرور کر بلائی دے کلام وچ اوندی موت کئے
نی تھی بلکہ او جیہہ جا گدا اے اتے اپنے سارے کلام وچ الیندا پئے“ (۱۸)

سہیں اسلم رسول پوری ہوراں اپنا واضح تنقیدی نقطہ نظر رکھدن۔ اتے اپنے اتفاقی یا اختلافی نقطہ نظر کون کھل تے بیان کریندن۔ انہاں دا ایہ تنقیدی رویہ کہیں تخلیق اتے فن
پارے دی پرکھ سائے دی ہوندے۔ جینویں جو او حفیظ خان دے ہک افسانے بارے ویورا کریندے ہوئے سماجی محرکات تلاش کریندن:

”تساں اگر مکافات عمل تے یقین رکھیند و تاں ”اندر لیک داسیک“ نال دی کہانی ت ساڈے اس یقین کون پکا کر ڈیسی۔ ایہ شاید
مصنف دا کوئی انفرادی یا اتفاقی مشاہدہ ہووے مگر عام طور تے اینویں نہیں تھیندا۔ یا شاید ایہ کوئی انسانی خواہش ہووے۔ ورنہ
عام طور تے صدیں کنیں اتھاں جاگیر داری نظام لوکیں دی رت پیٹی ویندے مگر لوکیں وچ بغاوت دے کوئی آثار وی کائے
نی“ (۱۹)

اسلم رسول پوری سرا نیکی زبان و ادب دے جانی جان نقادین۔ انہاں دی سرا نیکی ادب، رجحانات، تحریکاں اتے سماجی پھل پھوٹ بارے پوری طرحاں نال نگاہ

حوالہ جات

- (۱) اسلم رسول پوری ”تلاوڑے“ ملتان بزم ثقافت، ۱۹۸۷ء، ص: ۲۳
- (۲) ایضاً، ص: ۳۰
- (۳) ایضاً، ص: ۳۹
- (۴) تنویر احمد علوی، ڈاکٹر، مقالہ: ”متن اور روایت“، مشمولہ: ”اردو میں اصول تحقیق“، مرتبہ: ڈاکٹر ایم سلطانی بخش، اسلام آباد، مقتدرہ قومی زبان، ۱۹۸۶ء، ص: ۳۵۴
- (۵) اسلم رسول پوری ”تلاوڑے“، ص: ۶۴-۶۵
- (۶) شمیم عارف قریشی، پروفیسر، نسبت سرورق فلیپ، مشمولہ: ”چھند پتری“، از عبد اللطیف بھٹی، ملتان، جھوک پبلشرز، ۲۰۰۶ء، ص: ۹
- (۷) اسلم رسول پوری ”تلاوڑے“ ملتان بزم ثقافت، ۱۹۸۷ء، ص: ۷۲
- (۸) ایضاً، ص: ۱۰۸
- (۹) ایضاً، ص: ۱۱۲
- (۱۰) ایضاً، ص: ۱۱۳
- (۱۱) ایضاً، ص: ۱۱۶-۱۱۷
- (۱۲) ایضاً، ص: ۱۲۰
- (۱۳) طاہر تونسوی، ڈاکٹر، پہلا صفحہ، مشمولہ: ”نتارے“، مصنف: اسلم رسول پوری، ملتان، سرانیکسی ادبی بورڈ، ۲۰۰۹ء
- (۱۴) اسلم رسول پوری، مضمون: ”پاکستانی معاشرہ تے سرانیکسی ادب“، مشمولہ: ”نتارے“، ص: ۱۰-۹
- (۱۵) اسلم رسول پوری، ”نتارے“، ص: ۲۵
- (۱۶) اسلم رسول پوری، ”نتارے“، ص: ۲۲
- (۱۷) اسلم رسول پوری، ”نتارے“، ص: ۴۰
- (۱۸) اسلم رسول پوری، ”نتارے“، ص: ۴۱
- (۱۹) اسلم رسول پوری، ”نتارے“، ص: ۸۴

سرائیکی تنقید محاکمہ 1

اِس نقطہ نظر موجب جو تنقید وچ تخلیقات بارے ویورا کیتا ویندے، پرکھ پڑچول کیتی ویندی ہے تاں جو فن پارے دیاں، فکری فنی خوبیاں خامیاں دا جائزہ گھدا ونجے، تخلیق کوں ادبی ریت روایت نال جوڑ کر انہیں اوندارشتہ تعلق حیاتی دے نت نویں تھیںدے شعور نال جوڑیا ونجے اِس طرحاں دا مطالعہ بظاہر سادہ عمل لگدے مگر کہیں تخلیق یا فن پارے اتے لکھتاں دا کلی جائزہ گنن ہک تہہ دار اتے پیچیدہ عمل ہے۔ کیوں جو تنقید محض خوبیاں خامیاں بیان کرن داناں نہیں بلکہ تنقید حیاتی ہے اے کہیں بندے دی ہووے، کہیں سماج دی ہووے یا کہیں قوم دی اوند اکوئی ہک رخ نی ہوندا۔ ایکنوں سمجھن سمجھاوون کارن بہوں سارے معاملات، موہری کوائف، معلومات، رویے رشتے، زبان ایندی تاریخ، سماجیات، تہذیبی تمدنی سنگ سکوت اتے بے بہوں سارے علوم، فنون داسہارا گھندا ویندے تاں جو فن پارے ا تخلیق دے تجربے، رجحان اوندی ٹیکنیک یا اسلوب دانتارا کیتا ونج سکے۔ تنقید دے ویورے یا نثارے کوں کڈا نہیں وی حتیٰ نہی آکھیا ویندا۔ البتہ تنقیدی جہات وچوں رجحانات۔ فکری پندھ تخلیقی مواد دے معیارات بارے کہیں حد تک گالہہ اگتے ٹوری ونج سکدی ہے تنقید دا اتلاکم وی غنیمت ہے جو اوسا کوں حیاتی دی اوجھل سو جھل وچوں جگنو جھہیں لاٹ ڈکھائی ڈیوے۔ اتے حیاتی اندھارے وچ ٹھارے کھاوون دی بجائے اپنے کپتے راہ، رستے، دگ دا وسیلہ لہہ گھنے۔ سرائیکی تنقید ارتقائی منزلوں طے کریندی پئی ہے۔ موہری سرائیکی تنقید دا سجاپوں کچھ بھانویں جو تشریحاتی تاثراتی، جمالیاتی ہے پراہندارشتہ اردو، انگریزی ادب دے نظریات تنقیدی اصولاں توں متاثر تھیںدے ہوئے وی سرائیکی سماج اتے اِس دھرتی دی، اتے اِس دھرتی دے تخلیق کاراں اتے افرادی حیاتی، فکر فلسفے وچوں نویں معنی تے شعور دی گول پھرو نال جڑیا ہو یا ڈسدے۔

تنقیدی اصول کہیں لوہار یا درکھان دی دکان توں بنے بنائے اوزاراں وانگوں نی ملدے۔ تنقیدی اصول اپنے سماج اتے سماج دے اخلاقی، معاشرتی، تاریخی، تہذیبی، ثقافتی ورثے توں بنائے ویندن۔ ڈوجھی اہم گالہہ اے ہے جو ترقی یافتہ اقوام دے ادب اتے تنقید دے بنے بنائے قوانین یا اصولاں کوں مکمل طور تے نی اپنایا ونج سکدا۔ البتہ ہم آہنگ ادبی تنقیدی رجحانات، تصورات یا بیانیات کوں اپناوون یا ورتن وچ کوئی عار نی ہونی چاہیدی جو علم اتے شعور دی سانجھ سبھے لوکاں واسطے ہوندی ہے اِس انہاں پچھو کڑ گالہیں توں بعد جے اسماں سرائیکی زبان و ادب دے موہری تنقید نگاراں اتے تحقیق کاراں دے تنقیدی شعور دے نقش نقوش ڈیکھوں تاں کچھ موٹیاں موٹیاں گالہیں نترتے سامنے آندیں:

☆ صدیقی طاہر ”ویوے“

- 1- تاریخی علمی ادبی اتے ثقافتی ورثے دی گول پھرو تے اوندی ساہنہ سرائیکی ادب وچ تاریخی شعور نال جڑ کر انہیں تخلیقات دے مطالعے دار رجحان
- 2- سرائیکی شاعری وچوں حسن کلام دیاں خصوصیات اتے سرائیکی زبان دے اسلوب دی تلاش۔ اِس طرحاں صدیق طاہر دے تحقیقی تنقیدی کم چوں موہری سرائیکی تنقید دے تاثراتی، جمالیات، تاریخی تے سماجیاتی مطالعے دے کچھ جہات پیندے ڈسدن۔

3- صدیق طاہر ہرہوراں جتھ کتھاہیں سرائیکی زبان دے مزاج تشبیہات، محاورے، استعارے، علامت یا صحت لفظی بارے گاہہ مہاڑ کریندن تاں ایں رحمان توں

اسلوبیاتی تنقید دے ورلا ورلا پرچھانویں جھات، پیندن

☆ ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز ”سرائیکی ادب ٹور اتے پنڈھ“

1- سرائیکی ادبی، لسانی، ثقافتی، تاریخی، تحقیقی، تنقیدی کم دی جائزہ کاری

2- تاثراتی، خارجی اتے داخلی تنقیدی پکھ دی جھات۔

3- تحقیق اتے تنقید دی رلت

4- تجزیاتی تنقید دے پکھ راہیں وسیب دیاں اخلاقی قدراں تے سرائیکی زبان دے لفظی تے فکری سرمائے دی سنبھال۔

☆ دل شاد کلا نچوی ”ادبی چول پڑچول“ تنقید دیاں پوڑھیاں“

1- سرائیکی ادب دے نظری معاملات بارے گاہہ مہاڑ دی ٹور

2- عملی تنقید راہیں مکتبی اردو تنقید دے پرچھانویں واضح ڈسدن

3- تاثراتی، تشریحی اتے جمالیاتی التجزیاتی تنقیدی رحمان دی نمائندی۔ جیندے وچ نخواستے معانی، نظم اتے نثر دی پچھان بارے نقطہ نظر

4- ادب برائے زندگی دے پرچارک

☆ ڈاکٹر مہر عبدالحق ”سرائیکی زبان دے قاعدے اتے قانون“ مزید لسانی تحقیقاں، ملتانى زبان اور اس کا اردو سے تعلق، سرائیکی اور اس کی ہمسایہ علاقائی زبانیں،

فریڈیات“

1- تحقیق اتے تنقید دی سانجھ

2- تحقیق راہیں سرائیکی زبان، لسانی گروہ، سرائیکی لوک ادب، سرائیکی، اردو زبان تعلق دی بھرویں وضاحت۔

3- پنجابی، سرائیکی، ہند بارے مقام دا تعین۔

4- کلام فریڈا تجزیہ، تحقیق اتے لسانی حوالے نال تشریح، تاثراتی، جمالیاتی، عمرانی، تجزیاتی اتے اسلوبیاتی تنقید دی جھات۔

☆ پروفیسر شوکت مغل: ”کو اتے کنوا“ ”افادات“ ”پکھیرا“

1- تحقیق اتے تنقید دی سانجھ۔

2- تاریخی تنقیدی شعور دی واضح جھلک

3- متوازن تنقیدی رویہ تے تنقیدی رویے دی تاریخ سماج تہذیب، ثقافت، لسانیات نال جڑت۔

☆ ڈاکٹر طاہر تونسوی ”سرائیکی ادب ریت تے روایت سرائیکی وچ مزاحمتی شاعری اخواتین کی سرائیکی تخلیقات میں عورت افریڈیات

1- سرائیکی زبان و ادب دے حوالے نال عملی تے نظری تنقیدی رویے دی واضح جھلک ڈکھالی

2- ادب اتے سرائیکی سماج وچ پیدا تھیون والے رجحانات بارے واضح تنقیدی نقطہ نظر۔

3- تحقیق اتے تنقید دی سانجھ تے سماجی و امتزاجی تنقیدی اپروچ

4- تنقیدی نظریات وچ روایت دا شعور تے نویں سجاکی

☆ محمد اسلم رسول پوری ”تلاوڑے انتارے“

1- سرائیکی زبان و ادب اوندی تاریخ تہذیب ثقافت سماج دے حوالے نال عملی تے نظری تنقیدی رویے دی واضح جھلک ڈکھالی۔

2- ادب تے سماج وچوں پیدا تھیون والے رجحانات بارے واضح تنقیدی نقطہ نظر۔

3- تنقید تے تحقیق دی سانجھ اتا اثراتی، جمالیات، تجزیاتی، تاریخی، سماجیاتی، نفسیاتی تے سرائیکی توہیتی تنقیدی شعور نال رلوں امتزاجی تنقیدی رجحان

4- تصور تنقید، سرائیکی وسیبی تاریخ، سماجیات تے ثقافت نال گندھیل۔

سرائیکی ادبی تنقید اجو کے ویلے تئیں کہیں مخصوص دبستانی نظریے یا رجحان دے زیر اثر نہیں لکھندی پئی ہک طرحاں نال چنگی گاہہ دی ہے جو یک رخ رجحان یا تنقیدی رویے دے پر چاردی بجائے سرائیکی ادب دی تنقید امتزاجی تنقیدی رجحانات دے نقش نشا بر کریندی ڈسدی ہے اسان جنیں ویلھے مظاہر قدرت، عناصر فطرت در دید بھونیندے ہیں تاں ساکوں پتہ لگدے جو ہر شے ایں کائنات وچ اپنے اپنے محور دے چوگرد گھمدی پئی ہے اتے انہاں وچ ہک خاص طرحاں دا توازن، ترتیب موجود ہے ایہو توازن اتے ترتیب جینکوں حسن آکھیا ویندے دراصل کائنات دا حسن ہے۔

ایں نقطہ نظر سانگے امتزاجی نقد دے اصول اتے نظریے کوں سمجھاؤن سگدے اردو ادب وچ ایں امتزاجی تصور نقد دے بانی ڈاکٹر وزیر آغا ہن انہاں دے خیال موجب:

”جینویں کائنات، زمان و مکان دے انضمام داناں ہے بالکل انویں ای ادب وچ آہنگ اتے پیٹرن (Patteron) بڑا (جزواں) حالت وچ ہوندے ہن

(۱) -

اجو کے عہد وچ جڈاں جو میڈیا دی ترقی پاروں، بہوں سارے علوم اتے نظریات بندے دی سکت توں باہر نی رہ گئے جہاں توں استفادہ ہر کوئی چاسگدے لہذا ہن قدیم اتے روایتی علوم دے نال نال جدید علوم یکساں طور تے اثر انداز ہن تے اجو کا قاری وی انہاں علوم دی بنیادی سدھ بدھ جانکاری رکھن لگ پئے تاں ہن اٹھجے تنقیدی رویے جینکوں امتزاجی تنقید آکھیا ویندے، ایندی ضرورت زیادہ ہے۔

”امتزاجی تنقید توں مراد اے ہے جو تنقید نگار دا علم اتے مطالعہ درگھا (وسیع) ہووے اتے اوہن پارے دے جملہ تنقیدی پکھاں نال جائزہ گھنن تے قدرت، طاقت رکھدا ہووے (۲)

امتزاجی تنقیدی رویہ مشرقی یا مغربی تنقید وچ کوئی بہوں نواں کوئے نی بلکہ ایں تنقیدی رجحان دا وجود اوں ویلھے ڈسدے جڈاں ہک تنقیدی رجحان یا دبستانی نظریے کوں رد کیا گیا تاں اوندے رد عمل وچ نواں تنقیدی رجحان زور پکڑن لگ پیا مختلف انجوانج تنقید نظریات دا ایہہ سلسلہ ادبی تاریخ اتے روایت وچ موجود ڈسدے انہاں مختلف انجوانج تنقیدی رجحانات وچوں رلوں تنقیدی رجحان داناں امتزاجی تنقیدی رویہ ہے جہو اجو اردو ادب دی تنقید دے نال نال سرائیکی ادب دی تنقید وچ پھلن پھلن ہارتھی سگدے تے ایں تنقیدی رویے بارے ڈاکٹر تحسین فراتی دی رائے وچ اعتبار تے وزن محسوس تھیندے۔

”ایہ ما بعد جدیدیت عصر بہوں سارے نویں علوم مثلاً سماجی لسانیات، نفسیاتی لسانیات، پیراسائیکالوجی متعارف کریندا پئے لہذا ہن محقق اتے تنقید نگار داناں انہاں علوم کوں جانے، سمجھنے بغیر گزارہ کوئے نی (۳)

سرائیکی ادبی تنقیدی رجحانات دے ایں موہری عہد وچ اساکوں کوئی باقاعدہ دبستان یا اوندو وجود نظر نی آندا۔ ایندی وجہ اے ہے جو اجاں ورلا دور لا تاثراتی، جمالیاتی، نفسیاتی، سماجیاتی، تاریخی، عمرانی، اسلوبیاتی، ہیئت، تنقیدی رجحان اتے رویے کھتائیں واضح اتے کھتا پئیں غیر واضح ڈکھالی ڈیپن اتے ایہہ تنقیدی رجحانویں سرائیکی ادبی تنقید دے امتزاجی پکھ دی شانند بھاند ڈیندے ڈسدن تے اجو کے عہد وچ ایں تنقیدی پکھ دے نشا بر تھیون دے امکانات وی ودھن کارہن کیوں جو ج علم اتے فن دا ہر پکھ ہک بے نال رلوں ہے۔ ایہو سنویں تنقیدی رویے دی گاہہ جا بر علی سید ہوراں تنقید اتے لبر لزم دے حوالے نال کہتی ہئی تے انہاں دے نظریے موجب جدید علوم وچوں نفسیاتی، عمرانیات تے علم الانسان بہوں اہمیت رکھیندن اتے ایہہ تنقیدی شعور دی ترقی دے ضامن ہن۔ آزاد تنقید کیتے لازم ہے جو انہاں کون معقول فائدہ چاوے۔ جا بر علی سید ہوراں دے ایں تنقیدی نظریے بارے وضاحت کریندے ہوئے ڈاکٹر سلیم اختر ہوراں آہدن

”جا بر علی سید جیکوں ”آزاد تنقید“ آہدن اے اوہو تنقیدی رویہ ہے جیکوں عام طور تے Eclectism نال تعبیر کیا ویندے یعنی نقاد کہیں مخصوص حیاتی دے

تصور دی ٹنگھی تے آل ہناں بناون دی، بجائے علوم دے باغ وچوں تصورات دے پھل خوشبو اکٹھے کرن والا ثابت تھیوے۔ نقاد کھلے مطالعے تے علمی نظر رکھن آلا ہووے تاں اوندے تنقیدی اسلوب وچ ون پونے مطالعے دے نتیجے ملمسن اتے اوندیال تنقیدی صلاحواں وی پختہ ہون (۴)

سرائیکی ادب دے موہری تنقیدی شعور وچ امتزاجی تنقید دار، حجان واضح ڈسدے تے موہری تنقید نگاراں ڈاکٹر سجاد حیدر پروین، ڈاکٹر اسلم عزیز درانی، پروفیسر شوکت مغل، نواز کاوش، قاسم جلال، پروفیسر حفیظ الرحمن خان، حفیظ خان پروفیسر شمیم عارف قریشی، ڈاکٹر منزل حسین، محمد اسلم رسول پوری تے ڈاکٹر طاہر تونسوی ایس تنقیدی رحجان کو اپنے تنقیدی کم کارنال مزید اسرگا کر سکدن۔

لسانیات اجو کے دور وچ ہک اہم مضمون (Subject) وانگوں اہمیت حاصل کر گھدی ہے اتے بے بہوں سارے علوم دی طرحاں لسانیات دی اہمیت کون ادب دے مطالعے اتے تجزیے سانگے نیا ویندا بے کیوں جو بہوں سارے دانشوراں دا خیال ہے تاریخ، سماجیات، نفسیات، فلسفہ اتے لسانیات دے تال میل نال تنقید وچ ودھارا پیدا کیتا وئج سکدے کیوں جو ہن ایں بدلے ہوئے زمانے وچ تنقید محض ذوق، داخلیت، تاثرات دے اظہار یا وجدانی عمل نہیں بلکہ تنقید معروضی اتے سائنسی انداز اختیار کریندی پئی ہے تے اجو کے عہد وچ اسلوبیاتی تنقیدی نقطہ نظر نال ادب دا مطالعہ کیتا ویندا بے۔ جیندے بارے ڈاکٹر وزیر آغا دا خیال ہے جو اسلوبیاتی تنقید نے نویں تنقید ساختیاتی تنقید اتے پس ساختیاتی تنقید دے اثرات قبول کیتن۔ ساختیاتی درجہاتی پاتی وئجے تاں پتہ لگے جو ساختیاتی دی بنیاد متن تے ہوندی اے قاری متن کون پڑھ کے معانی اخذ کریندے۔ نقاد ایکوں پڑھ کے پوشیدہ مفہوم دی نشاندہی کریندے نقاد کون ایں گال نال کوئی سروکار نہیں کہ لمعنی فی البطن الشاعر۔

ساختیاتی نقاد کہیں ادب پارے دے متعلق بہوں ساریاں ان آکھیاں گالہیں دی نشاندہی کریندے۔

ساختیاتی تنقید معانی دی تشریح دی بجائے معانی پیدا کرن والے نظام کون دریافت کریندی ہے۔

ساختیاتی نہ صرف نویں تنقید کون رد کریندی ہے بلکہ اوہناں سارے نظریاں کون وی رد کریندی ہے جیندے وچ مصنف دی ذات اتے زور دیتا ویندا ہے۔

ساختیاتی قاری دی آزادی تے قرأت دے منظم ہون دا سبق دیندی ہے۔

ساختیاتی حقیقت دی کلیت تک پھیندی ہے۔

ساختیاتی ادبی فن پارے دے صرف ہک پہلو دا جائزہ نہیں گھندی بلکہ تمام اجزاء دا بخور مطالعہ کر کے تنقید کریندی اے۔ تے اوہندی حیثیت دا تعین کریندی

اے۔

جاں جو عملی طور تے اسلوبیاتی تنقید وچ کہیں فن پارے دے وچ حرف علت اتے حرف صحیح دیاں آوازاں، آہنگ، لفظیات، جملے دیاں قسماں اتے بے اجزائے

ترکیبی اتے بحث کیتی ویندی ہے۔

”ادبی تخلیق دے معاملے وچ اسلوبیاتی تنقید، تخلیق دے جمالیاتی معنیات تے زیادہ توجہ ڈیندی ہے ایس سلسلے وچ او عام طور تے ڈو طریقہ ہائے کار اختیار کریندی

ہے تاں جو اوندا ”سالم معنی“ اپنی جمالیاتی جہت سمیت سامنے آونجے، ڈوجھا و تخلیق دے انہاں انفرادی اوصاف کون موضوع بندیندی ہے جیہڑا اوکوں ہر ڈوجھے نظام نال میٹیز

کر سکے“ (۵)

کہیں وی فن پارے دا اسلوبیاتی جائزہ گھندے ہوئے سب کنوں پہلے تخلیق کار دی شخصیت دا نفسیاتی تجزیہ کریندے ہوئے اوندی فکر دے محرکات کون تلاش

کرتے تخلیق دے بے پکھاں دا پورا کیتا ویندے اتے وت ایندی روشنی وچ ضائع بدائع، تراکیب، اضافات دے مطالعے دے نال نال ہک عہد دے اسلوب دا ڈوجھے

عہد دے اسلوب نال موازنہ کریندے ہوئے سیاسی، سماجی اثرات داوی جائزہ گھد اویندے۔ جاں جو پروفیسر گوپی چند نارنگ اپنے ہک مضمون ”ادبی تنقید اتے اسلوبیات

“ وچ لکھدن

”اسلوبیات کون سمجھے بغیر یا لسانیات دے بنیادی اصول ضابطے جانے بغیر، نظریہ ساخت کون اتے اوں ساری بحث کون جیڑھی ”پس ساختیاتی“ دے تحت

آندی ہے، سمجھن مشکل ہے“ (۶)

جینیوں جو اسماں جاٹے ہیں ہر ادیب، شاعر دے فن پارے وچ جو زبان اپنیاں خصوصیات سوہی ورتی ویندی ہے اوکھیں بے شاعر ادیب دی زبان کنوں ورتا وے وچ انج ہوندی ہے ہن لسانی انج ہون دی خصوصیات کوں اسلوبی خوبی آکھیا ویندے۔ اتھاں ہک گاہہ واضح راہو بے جو اسلوبیاتی تجزیے دی بنیاد لسانی تجزیہ ہے مگر لسانی تجزیے دے نال نال اسلوبی خصوصیات دی جان سنبان نال اسلوبیاتی تنقید دکھ مہاندر اواضح تھیندے۔ اسلوبیاتی تنقید دی صورت کجھ ایں طرحاں نال نشا بر تھیندی ہے۔

پروفیسر مرزا خلیل احمد بیگ علی گڑھ مسلم یونیورسٹی وچ لسانیات پڑھیندن انہاں نے اپنی کتاب ”تنقید اتے اسلوبیاتی تنقید“ وچ ایں نظریہ تنقید دی بہوں کھل کر انہیں وضاحت کیتی ہے۔ استفادے دے طور تے چیدہ چیدہ نکات کجھ ایں طرحاں ہن (۷)

☆ اسلوبیاتی تنقید لسانیات نال بہوں گوڑھا رشتہ ساٹا ہے تے ادبی زبان دا مطالعہ و تجزیہ ای اسلوبیات (Stylistics) اکھویندے۔
☆ اسلوبیات وچ ادبی متن دا تجزیہ لسانیات دیاں مختلف پرتاں نال کیتا ویندے جیندے وچ صوتی، صرئی، لغوی، نحوی، قواعدی اتے معنیاتی پرتاں شامل ہن ات پاروں اسلوبیات کوں لسانیاتی مطالعہ ادب یا لسانیاتی تنقید وی آکھیا ویندے۔

☆ اسلوبیاتی تنقید دی پئی اہم گاہہ اے ہے جو ایندے وچ توضیحی (Descriptive) انداز اختیار کیتا ویندے نہ کہ تشریحی، یعنی کہ مصنف دی زبان یا اوندرا اسلوب جینیوں ہوندے اوکوں انویں ای بیان کیتا ویندے۔ گویا اسلوبیات دا کم محض ایہہ ڈیکھن ہے جو کوئی تخلیق کار زبان کینویں ورتیندے۔

☆ اسلوبیاتی مطالعے دی چوتھی اہم گاہہ اے ہے جو ایندے وچ مطالعہ متن دے حوالے نال کیتا ویندے اتے ماورائے متن چیزاں خارج از مطالعہ ہوندین۔
☆ اسلوبیاتی مطالعہ ادب دے سلسلے وچ پنجویں گاہہ اے ہے جو اے مطالعہ معروضی اتے سائنٹفک ہوندے۔ اے مطالعہ مشاہداتی ہوندے نہ کہ تخلیی یا ذوقی اتے نہ ای ایں مطالعے وچ داخلیت۔ تاثر یا ذاتی پسند ناپسند کوں کوئی دخل ہوندے ایندے وچ نتائج تجزیے دی بنیاد اتے حاصل کیتے ویندن۔

سراییکی تنقیدی شعور وچ اسلوبیاتی تنقید دے نقش حفیظ خان، ڈاکٹر نصر اللہ خان ناصر، ڈاکٹر احسن واہگہ، ڈاکٹر مزمل حسین، ڈاکٹر جاوید چاٹھو، اسلم رسول پوری، دیاں لکھتاں وچوں ڈٹھے وچ نسکدن پراجاں ایں تنقیدی رجحان اتے کم کار دی ڈگھ ضرورت ہے۔ سراییکی زبان و ادب دے موہری اتے ارتقائی تنقیدی شعور وچ تاریخ دا حوالہ بہوں مضبوط ہے۔ تاریخی شعور دے نال اپنے وسیب دیاں تخلیقات دا مطالعہ تقریباً سبھے تنقید نگاراں دیاں لکھتاں وچوں واضح جھاتی پیندے۔

تاریخی تنقید وچ کہیں ادب پارے دی پرکھ پرچول دے نال نال تخلیق کار دی حیاتی، اوندے ماحول اتے اوندے زمانے دے سیاسی، سماجی، معاشرتی ادبی حالات دا جائزہ گھد اویندے۔ ڈاکٹر سلیم اختر ہوراں اپنی کتاب ”تنقیدی دبستان“ وچ تاریخی تنقید دی وضاحت کریندے ہوئے لکھدن:

”فرانسسیسی نقاد سان بوسوائے (Sainte Beuve) نے شیرردے خیالات کوں بیا و دھارا ڈے کے تاریخی تنقید وچ سائنس جھیں قطعیت پیدا کرن دی کوشش کیتی اوندجاگ مشہور قول اوندے تنقیدی نظریاں داست پیش کریندے۔

”ون دے بارے معلومات حاصل کرن نال پھل دی وگی دا آپ ای اندازہ تھی ویندے۔ ون ادیب ہے تے پھل اوندادب“

ساں بونے حیاتیات کوں ڈواستعارے ای نہیں گھدے بلکہ اوندے حوالے نال تنقید کوں وی حیاتیات دی لڑی (شاخ) بناون دی کوشش کیتی۔ ایں لحاظ نال اصل اہمیت پھل دی جاء درخت کوں حاصل تھی ویندی ہے۔

بھونیس وطن ہے آب و ہوا تہذیبی تے تاریخی عوامل جاں جو بیج کولوں مراد نسلی ورثہ دے اثرات ہن اے ہے۔ تاریخی تنقید داست“ (۸)

1928ء وچ ٹی ایس ایلیٹ نے ایہہ گاہہ کیتی تھی جو: ”روایت دا صحیح احساس تاریخی شعور دے بغیر ناممکن ہے“ (۹)

ایں گاہہ توں مراد ایہہ ہے جو تنقید دا فریضہ ہے جو فن پارے دے تجزیے اتے تشریح وچوں اوندی قدر دا تعین کیتا و نچے حتی کہ انہاں قدراں کوں وی جیدھیاں جو پہلے توں معنیوں و نچ چلکین انہاں دا وی از سر نو جائزہ گھد او نچے۔ ٹی ایس ایلیٹ دا خیال ہے جو تقریباً ہک صدی بعد ہک اہم تنقید نگار دی ضرورت محسوس تھیندی اے جیہڑا ماضی دے ادبی سرمائے دانویں سروں جائزہ گھنے اتے ماضی دے شاعران کوں اتے اعظم فن پاریاں کوں نویں ترتیب ڈیوے اینکوں ایلیٹ تاریخی شعور آہدے جیندے معنی

متعین کر بندے ہوئے او آہدے جو تاریخی شعور و مطلب ایہہ ہے جو ماضی کول حال وچ زندہ ڈٹھا ونجے اتے ایہو تاریخی شعور اتے روایت دا احساس ہے جیندی مدد نال ادب دی صحیح پرکھ پڑچول اتے اعلیٰ تخلیق ممکن تھی سکدی ہے۔

سرائیکی تنقیدی شعور وچ وڈی تبدیلی سانگے جدید تصورات نقد دے نال نال مشرق و مغرب دے مفکرین دے اٹل خیالات توں وی استفادہ کرناں پوسی جھپڑ ہے ماضی وچ بیان کیجے گئین اتے جنہاں دی اہمیت چائن وانگوں ہے۔

تنقید کیجے تجزیہ اتے ٹھوس بنیاداں دی توجیہ بہ ہوں ضروری ہے۔ آون والے سرائیکی تنقید نگاراں کیجے ضروری ہے جو اسرائیکی لکھت (تخلیق) کول اوندے زبان دے مخصوص لسانی مزاج تے سماجی مطالعے وچوں پرکھن، بجائے ایندے جو کجھ مغربی اصطلاحات، مشکل ادبی لفظی استعمال کرتے پڑھن والیاں کول مرعوب کیتا ونجے یا مخصوص مشرقی اتے مغربی تنقید دے فلسفیانہ نظریات (ازم وغیرہ) دی روشنی وچ سرائیکی تنقید لکھی ونجے جیندی کوئی منطقی دلیل وی نہ ہووے اتیجھی تنقید سرائیکی ادب کیجے فائدے دا موجب نہ ہوسی۔ تنقید نگار دا وسیع المطالعہ غیر جانبدار، اتے سرائیکی ڈیس وسیب دے مزاج تہذیب ثقافت اتھوں دے بندے دی نفسیات کول جانن والا ہووناں چاہیدے۔

حوالے

- 1- وزیر آغا، ڈاکٹر ”تنقید اور جدید اردو تنقید“، کراچی، انجمن ترقی اردو پاکستان ۱۹۸۹ء، ص: ۲۳
- 2- ایضاً، ص: ۲۴۱
- 3- تحسین فراقی، ڈاکٹر، سخنے چند، مشمولہ: ”تحقیق شناسی“، مرتبہ: رفاقت علی شاہد، لاہور، القمر انٹر پرائزز، ۲۰۰۳ء، ص: ۹
- 4- شوکت مغل، پروفیسر، مترجم: ”تنقیدی دبستان“، از: ڈاکٹر سلیم اختر، ملتان، سرائیکی ادبی بورڈ، ۱۹۹۸ء، ص: ۲۵
- 5- وزیر آغا، ڈاکٹر ”تنقید اور جدید اردو تنقید“، ص: ۹۴
- 6- گوپی چند نارنگ، تعارفی رائے بہ عنوان: ”ادبی تنقید اور اسلوبیات“، مشمولہ: ادبی تنقید اور اسلوبیات، دہلی ایجوکیشنل پبلسٹنگ ہاؤس، ۱۹۸۹ء، ص: ۱۳
- 7- استفادہ: ”تنقید اور اسلوبیاتی تنقید“، از: ڈاکٹر مرزا خلیل احمد بیگ، علی گڑھ، مسلم یونیورسٹی، شعبہ لسانیات، ۲۰۰۵ء، ص: ۳۰ تا ۳۶
- 8- شوکت مغل، پروفیسر، مترجم ”تنقیدی دبستان“، مصنف ڈاکٹر سلیم اختر، ص: ۱۶۸
- 9- سجاد باقر رضوی، ڈاکٹر، ”مغرب کے تنقیدی اصول“، اسلام آباد، مقتدرہ قومی زبان پاکستان، ۲۰۰۳ء، ص: ۳۱۸

سرائیکی تنقید ہک محاکمہ ii

سرائیکی زبان و ادب وچ تنقید دی موہری ٹور، شخصیات نگاری اتے تذکرہ نویسی توں تھیندی اے تے ایں سلسلے وچ سرائیکی ڈیس وسیب دے مختلف شہراں وچوں

معروف شاعران داکلام انہاں دے حالات زندگی اتے انہاں شاعران دی شاعری بارے، مرتب و مؤلف دی رائے، (خیالات) کون تاثراتی تنقید دا پرچھانواں شمار کیا ونج سکیدے۔ کیفی جامپوری دی ”سرائیکی شاعری“ چھپیل 1969ء اتے ”تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند“ دا پکھ ”سرائیکی ادب“ از۔ میرحسان الحدیری، چھپیل 1971ء، تذکرہ نویسی دے حوالے نال سرائیکی زبان و ادب دی صنفی ونڈ ویتز موجب اہم کتاباں گنیاں ویندین۔ حمل لغاری، بیدل سندھی دے حالات زندگی اتے اوندے کلام بارے تنقیدی جھات، از: اسلم رسول پوری، ”نور جمال“ تذکرہ: حافظ جمال اللہ ملتانی۔ از: ڈاکٹر مہر عبدالحق ”چراغ اعوان دی ہیز“ تے خوشدل خیر شاہ داکلام ”۔ از: ڈاکٹر طاہر تونسوی، ”آکھیا مبارک شاہ نے“ (سوانح تے کلام بارے تنقیدی جھات) تے عمر کمال خان دی ادبی تنظیم بزم ثقافت ملتان دی طرفوں چھپن والیاں کتاباں دے دیباچے اتے بیباں کتاباں توں سرائیکی تنقید دا ایرا بنا، جزا ہنٹر داؤسدے۔

سرائیکی ادب وچ کہیں وی شاعری شعری تخلیقی اتے نثری مواد بارے فکری فنی ویروے دی روایت، ہن ڈیہنہ وڈیہنہ وڈیہر سنگ ٹردی ڈسڈی اے۔ تے مستقبل وچ ایندے ٹکڑا تھیون دے ڈیہر سارے امکانات ڈکھالی ڈیندے پھین۔ ماضی وچ چھپیل کتاباں وچوں اسلم رسول پوری دے ادبی تنقیدی مضامین دا مجموعہ ”تلاوڑے“ اشاعت 1987ء، دلشاد کلانچوی دے ادبی تنقیدی مضامین دے مجموعے ”ادبی چول پڑچول“ تنقید دیاں پوڑھیاں اشاعت 1988ء تے ڈاکٹر نواز کاوش کی کتاب ”ترکہ“ سرائیکی ادب دیاں اصناف افسانہ، ڈرامہ، ناول، مرثیہ، سیرت نگاری تے مثنوی بارے تحقیق، تجزیے اتے تنقید دے نقوش کون واضح تے روشن کرن دا آہر ہے۔ انہاں دی ایں کاوش کون سرائیکی تنقید دی تمبرہ تاثراتی و عملی تنقیدی رجحان آکھیا ونج سکدے تے ڈاکٹر قاسم جلال دی کتاب ”التا“ سرائیکی تنقیدی مضامین دا مجموعہ ہے تے ایں کتاب دا ترجمہ حصہ سرائیکی تنقید دی موہری ٹوردی جھات ہے۔ سال 1987ء وچ دلشاد کلانچوی دی کتاب ”سرائیکی زبان تے ادب“ 1998ء وچ ”سرائیکی باغ بہاراں“۔ ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز دی کتاب ”سرائیکی ادب ٹورتے پنڈھ، اشاعت 1996ء۔۔۔ دلشاد کلانچوی دی کتاب ”سرائیکی ادب دی چنگیز“ 1996ء وچ ای صدیق طاہر دے تحقیقی تنقیدی مضامین دا مجموعہ ”ویورے“ وچوں تاثراتی، توصیفی، تنبیہی، توجیہاتی، تاریخی، سماجیاتی، نفسیاتی، جمالیاتی تے مارکسی تنقید دے محض اڈیل وانگول اشارے لہجہ سکدے ہیں۔ 1980ء توں لاکرائیں۔ 2000ء دو ڈہاکیاں وچوں اسلم رسول پوری دے تنقیدی مضموناں دے مجموعے ”تلاوڑے“ تے ایں عرصے وچ ڈاکٹر طاہر تونسوی دی کتاب ”سرائیکی ادب ریت تے روایت“، ”سرائیکی وچ مزاحمتی شاعری“ سرائیکی تنقید دے اسرن دے امکانات ڈیہر روشن تھین۔ سرائیکی تنقید دے پنڈھ وچ تاریخی ثقافتی شعور دے نال سماجیاتی متوازی تنقید، اسلوبیاتی تنقید تے امتزاجی تنقید دے جگنو اپنی چک دمک ڈکھلیدن۔ سرائیکی زبان و ادب وچ تنقید اتے تحقیق ڈونہاں کون رلاتے کاوش کا سہرا ڈاکٹر طاہر تونسوی ڈاکٹر احسن واگہ، ڈاکٹر نصر اللہ خان ناصر، ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز، ڈاکٹر جاوید چانڈیو، پروفیسر اکرم میرانی، پروفیسر شوکت مغل، حفیظ خان، محمد ممتاز خان تے حمید الفت ملتانی دے سرتے بدھیند اڈسدے کیوں جو انہاں اگواناں دے کم توں پہلے محققین تے تنقید نگاراں داکم تاں موجود اڈسدے مگر باقاعدہ ڈسپلن (Discipline) دی شکل و صورت وچ کوئے نی۔

سرائیکی زبان و ادب دے کھ مہاندرے کون ”تنقید راہیں نشا بر کرن والے تنقید نگاراں، تحقیق کاراں وچوں ڈاکٹر اسلم ادیب ہک اہم ناں ہے۔ سرائیکی ادب وچ تنقید بارے اولکھدن۔

”گزشتہ ڈو عشریاں توں سرائیکی اتے پنجابی دے نال نال اردو وچ وی تخلیقی تنقید سامنے آئی ہے جینکوں متوازی یا متبادل تنقید آکھیا ویندا ہے۔ تنقید دی بقاوی تخلیقی تنقید وچ ہے ڈو جھا ایہہ جو ایکنوں کہانی داراستہ اختیار کرنا چاہیدے جیہڑی جو تخلیق کار دے اندر دے سفر دی کہانی وی ڈساوے“ (۱)

ڈاکٹر اسلم ادیب ہوراں دی سرائیکی تنقیدی بارے سمت نمائی اپنی جاء بہوں اہم ہے انہاں دے بیان کیے دگ اتے سرائیکی تنقید کتلا اگلاں ٹردی ہے ایہہ مستقبل دے سرائیکی تنقید نگاراں کیے اہم سوال ہے؟ باوجود ایندے سرائیکی ادب وچ تنقید داکم اگونہاں تھئے مگر حالی بہوں سارے تنقید سرمائے دی ضرورت ہے۔ ڈاکٹر نعیم کلاسرا سرائیکی زبان دے اشاک کہانی کا اتے دانشور، ہن اوخبریں اخبار ملتان دے ادبی ثقافتی ایڈیشن ”ویب سنگ“ وچ چھپیل اپنے ہک انٹرویو وچ بطور نقاد سرائیکی خطے وچ ادبی تنقید بارے اپنی کجھ ایں طراں آہدن:

”اساڈے کول ساری دی ساری تنقید مغرب توں ادھا رگھدی گئی ہے بلکہ بعضے ویلے تاں اساڈے تنقید نگار مغربی تنقید کون مکمل طور تے ترجمہ کریندن اتے کہیں وی

کوں ڈیکھن دی روش اجو کے عہدوی کامیاب کوشش نہ گئی ویسی۔ کیوں جو ہر عہدوی تنقید اپنے عہد دے سوالات وچوں نشا برتھیدی ہے۔ سرانیکسی وسیب نے اپنی ذہنی، اخلاقی، جذباتی، ادبی اتے سیاسی تربیت۔ نہاں ذرائع دے نال نال اپنی وسوں وچوں چھپیل کتاب توں حاصل کیتی اے جینویں جو اسماں تساں جان دے ہیں جو لٹریچر دی سبھ کنوں ودھ اے خوبی ہوندی ہے جو او بندے دے جذبات کوں ابھار سکے تے اتھا ہوں پتہ لگدے جو ادب دا تعلق بندے دی حیاتی تے اپنی وسوں نال بہوں گورھا ہوندے۔ سرانیکسی وسیب دا بندہ اپنے وسوں دی شاعری وچوں نت نواں تھئے۔

”سرانیکسی تشخص، سرانیکسی شاعری دی ذات ہے بلکہ اے آکھن زیادہ مناسب ہوئی جو سرانیکسی شاعری ڈانگ سوٹا استعمال کیتے بغیر اپنے تشخص دی ایہہ جنگ جیتی ہے۔ ایندے علاوہ شاعری کوں سمجھن کیتے سرکاری ”گلڑ بھگیاں“ دی وضع کیتی گئی تنقید وی موجود ہے جیہڑی جو کالونیل نظام دی اپروچ (Approach) ہے ساڈا ہتھیار قصہ۔ کہانی اتے شاعری ہے جینکوں خواہاں تے اپنی وسوں کوں ہٹ کر انہیں نہیں سوچیا ونج سکدا۔ میڈے خیال وچ اج دی سرانیکسی شاعری دا اپنی سنجان اتے مقامیت دی طرف رجوع ای اینداسب کنوں اتم درشن ہے“ (۳)

اجو کے ویلے سرانیکسی وسیب دی سجاکی، استعماریت دے کہیں رویے، کالونیل ازم دی کہیں اپروچ کون فن توں انکار کریندی اے کیوں جو تنقید، جیہڑی کہیں زمانے دے ادبیات دی سنجان اتے تجزیے، معیاری پرکھ ہوندی ہی اے جو استعماریت زدہ قوماں دی تہذیب، طاقت بن تے ابھری ہے۔ تے بہوں سارے سوالات دی ابھر دے پھین۔

”جدید سرانیکسی ادب وچ نثر دا ادھار اوقت ویلھے دی اہم ضرورت ہے۔ فلشن دے نال نال تنقید اتے تحقیق در زیادہ توجہ ڈیونی چاہیدی ہے میڈے نزدیک دلشاد کلانچوی محمد اسماعیل احمدانی، صدیق طاہر، ڈاکٹر طاہر تونسوی تے اسلم رسول پوری دے بعد کوئی پائے دا نقاد سامنے نی آیا۔ جیکر جدید سرانیکسی ادب دی تفہیم کرنی ہے تاں نویں تنقید نگاراں کوں سامنے آ وناں پوسی جیہڑے جو نہ صرف موجودہ ادب دا اعلیٰ تجزیہ کرن بلکہ اپنی فکری گہرائی دی بنیاد تے اینکوں پوری دنیا تیں درشن کرا سکن۔ میڈے خیال موجب ہن ایہہ نقاد دے ظہور دا وقت ہے جو سرانیکسی لٹریچر کوں روایتی اتے فرسودہ تصورات کوں کڈھیا ونج سکدے۔ ایندے علاوہ پوری دنیا دے اعلیٰ ادب دے تراجم دروی توجہ ڈتی وئجنی چاہیدی اے۔ شاعری۔ افسانہ اتے جدید تنقیدی معیارات، سرانیکسی جرانداتے وسیب توں متعلق چھپن والے اخباری صفحات دی زینت بننے چاہیدن۔ تراجم دے حوالے نال زکریا یونیورسٹی ملتان تے اسلامیہ یونیورسٹی بہاول پور دے سرانیکسی شعبے اہم پیش رفت کر سکدن۔ ایس ویلھے پاکستان وچ قومی زبانوں دے ودھارے سانگے فضا بہوں سازگار ہے۔ سرانیکسی زبان دے حوالے نال وی اے گاہہ خوش آئند ہے جو ایندے وچ اعلیٰ ادب تخلیق کرن والے لوک نمایاں تھی کراہیں سامنے آندے پھین۔“ (۴)

سائیں قاسم سیال ہوراں بجاطور بہوں ساریاں اہم گالہیں در توجہ ڈیوائی ہے سرانیکسی زبان و ادب وچ نویں تنقیدی معیارات کارن سیں حفیظ خان اپنیاں ڈو کتاباں ”خرم بہاول پوری شخصیت فن اور منتخب سرانیکسی کلام“ اتے ”رفت عباس کی سرانیکسی شاعری نوآ دیتی خطوں کا نیام کلام“ راہیں مکمل طور تے ہک تنقید نگار تحقیق کار دے طور سامنے آئیں۔ انہوں دیاں ایہہ ڈو کتاباں سرانیکسی تنقید وچ انجھاں خوبصورت اضافہ ہن جہاں دامداتاں توں انتظار ہی یعنی کوئی انجھا تنقید نگار جیہڑا سرانیکسی وسیب دی تخلیق اتے تخلیق کار کوں مغربی ادھار مانگوں تنقیدی معیارات دی بجائے سرانیکسی تاریخ، تہذیبی، اسطوری، ثقافتی پس منظر اتے اوندے منظر نامے وچوں ڈیکھے حفیظ خاں ہوراں دا ایہہ تنقیدی، تحقیقی کم سرانیکسی ادبیات نقد وچ ہک اہم موڑ ثابت تھیسے۔ حفیظ خان ہوراں اپنے تنقیدی اظہار وچ بہوں جرات دا ثبوت ڈتے انہاں دا اسلوب بہوں واضح اتے موقف دیانت دارانہ ہے سرانیکسی تنقیدی وچ انہاں دا ایہہ غیر مبہم، تجزیاتی اتے تقابلی انداز ”تخلیق کار اتے تخلیق“ بارے محض نویں دریافت اتے پرکھ داناں درش نہیں بلکہ سرانیکسی وسیب دی نویں جگ ڈکھالی اتے تنہیم دا باعث وی ہے۔ حفیظ خاں ہوراں دے ایس آہر دا اعتراف انویں نی کیتا گیا جینویں سجاک تھیندے وسیب کوں توقع ہی۔

سرانیکسی وسیب دی نویں نسل دے اشاک دانشور سیں محبوب تابش لکھدن:

”حفیظ خان نے نہ صرف خرم بہاول پوری دی غزل دی کھوج کاری کیتی اے بلکہ ایندے وچ مقامی اثر، لب و لہجہ کوں جنیں طراں اپنی تنقیدی نگاہ نال آساڈے

تیں پچائے ایسہ اپنی جاہک وڈی کاوش ہے اتے ایندی جتلاوی تعریف کیتی ونجے گھٹ اے۔ ہک صدی بعد خرم دی غزل کون نویں سروں دریافت کر کے اوکوں صحیح متن اتے لطیف اردو ترجمے دے نال کتابی صورت وچ مدون کرتے چھاپن بجاطور تے کہیں بے جاں پیکر وچ نویں روح پاون دے مترادف ہے۔“ (۵)

حفیظ خان ہوراں دی تنقیدی فکر دی ونڈ و تیر کجھ ایں طراں کیتی ونج سکدی اے۔

- 1- تنقیدی معیارات دانویں سروں تعین۔
 - 2- تخلیق پارے اور تخلیق کار کون اوندے اسلوب وچوں دریافت کرن دی کاوش۔
 - 3- سرائیکی وسیب دے تخلیقی رویے سانگے ہمسایہ اتے ڈوجھیاں تو ماں نال فکری سطح اتے مکالمہ
 - 4- سرائیکی ادب پارے کون مروجہ نصابی تنقیدی پیمانے توں انج تھی کر انہیں وسیبی تاریخ، تہذیب، اسطوار اتے، تاریخ، اسلوبیات، ثقافت وچوں جہات دا آھر۔
- حفیظ خان ہوراں دا تنقیدی اسلوب، سرائیکی ادب وچ تنقید دے ایں بحرانی دور وچ خالصتاً سرائیکی تنقید دیاں نویاں جہتاں دے مھلن مھلن تے اسرگا تھیون در اہم سنگ میل ثابت تھیسے انہاں دے ایں تنقیدی اسلوب کون سرائیکی ادب وچ سرائیکی تنقید دا تاریخی اسطوری امتزاجی اتے اسلوبیاتی کچھ آکھ سکدے ہیں جیندے وچ تنقیدی اصول اتھوں دی تاریخ + ثقافت + تہذیب + اسطور + تخلیق اتے تخلیق کار دی فکر کون نشا بر کریندین۔ جو حفیظ خان ہوراں نے تنقیدی اسلوب نے سرائیکی تنقید وچ قبولیت دا درجہ حاصل کیتے۔

محمد ممتاز خان، شعبہ سرائیکی اسلامیہ یونیورسٹی، بہاولپور وچ سرائیکی لٹریچر دے استاد تے ریسرچ اسکالر رہن۔ انہاں دی تحقیقی اتے تنقیدی مضامین دی کتاب ”جدید سرائیکی شاعری تے اجوکا بندہ“ اتوں بیان کیتے گئے نویں سرائیکی تنقیدی اسلوب دے اگتے تھیدے معیارات دی خوبصورت مثال ہے۔ محمد ممتاز خان ہوراں سرائیکی تنقید راہیں ثقافتی سنجان، اساطیری حوالے، لوک ریت، عصری شعور، سرائیکی شاعری وچ صوفیانہ لغت سانگے ہک معیاراتے اعتبار بناے جیندے بارے حفیظ خان ہوراں آہدن :

”میکوں خوشی ایں گاہہ دی ہے جو سرائیکی ادب دی نویں سروں سنجان دے ایں اہم کم وچ ممتاز خان جیہا سچا تے کھر انقادوی شامل ہے یقیناً سرائیک ادب دی خوش قسمتی ہے کہ اوکوں ایٹھے نقاد نصیب تھیون لگ گئیں، جہاں دیاں لکھتاں نال وڈیاں وڈیاں مٹھیاں تے وٹ تاں پودن لگ پن، پر انہاں دیاں وڈیاں مٹھیاں تے تریڈیاں دی اوں ”سچ“ دے سامنے کوئی حیثیت کائنی جیہڑا کھیں وی خطے دی زبان کو اچھا اعتبار عطا کریندے“ (۶)

سرائیکی تنقید کون کیا کہیں مغربی تنقیدی دبستانی زاویے نال ڈیکھناں ضروری ہے؟ سرائیکی وسیب دا خیال اے ہے جو اے دبستانی نظریات مغربی تنقید اتے اردو تنقید دے ادھار منگے ہوئے سانچے ہن۔ جہاں کون لاگو (Apply) کرن سانگے اے سوال وی بہوں اہم ہے جو کیا ساڈا وسیبی معاشرتی نظام فکر کہیں ہک تنقیدی دبستان دے زیر اثر ہے؟ اتے کیا کوئی نقاد کہیں مخصوص زاویے یا سانچے کون سامنے رکھ کر اپن تنقید کرن دا حق دکھدے؟ اتھاں قابل توجہ گاہہ اے ہے جو سرائیکی وسیب اپنا مخصوص تہذیبی، تاریخی ثقافتی اتے ادبی منظر رکھدے۔ لہذا اتھ دے تخلیق کاراں دے فن پاریاں اتے کہیں وی ڈوجھی تہذیب دی فکر اتے اوندے سانچیاں کو کلی طور تے لاگو کیتا ونج سکدا۔

سرائیکی تنقید وچ تاریخی تہذیبی شعور اتے ثقافتی حوالہ قابل ذکر ہے۔ ایندی وجہ سرائیکی تخلیق کاراں، شاعراں، ادبیاں دا اپنے دلپنہ وسیب نال پیار ہے تے ایندی واضح مثال حضرت خواجہ فرید کانی دے اے شعر ہن :

سجوں پھلوں سچھ سہاتوں
 بخت تے تخت کون جوڑ چھکا توں
 اپنی گری آپ وساتوں
 پٹ انگریزی تھانے

سرائیکی ڈیس وسیب وچ اپنی دھرتی نال 'جڑت' تے اپنیاں جڑاں پاڑاں کوں اپنی تہذیب ثقافت دے پچھو کڑ وچوں ڈیکھن دا آہر 1970ء توں وٹ ولاسرگا تھید اڈسدے۔ وسیب دے تخلیق کاراں عاشق بزدار، ارشاد تونسوی، حسن رضا گردیزی، عابد عقیق، اسلم جاوید، شبیر حسن اختر، ڈاکٹر نصر اللہ خاں ناصر، رفعت عباس، اشوال فقیر دے بعد بے بہوں سارے تخلیق کاراں نے سرائیکی شاعری دے مزاج کوں اپنی رہتل دے نال جوڑ کراہیں ڈٹھا بعد وچ سرائیکی شاعری دے ایں مزاج کوں جہاں تخلیق کاراں نے قبول کیتا انہوں وچوں معروف ناں کجھ ایں طراں، ہن پروفیسر ڈاکٹر منزل حسین، ڈاکٹر علمدار حسین بخاری، ڈاکٹر گل عباس اعوان، محمد سعد اللہ کھیران، حفیظ الرحمن خان سرائیکی تنقید 70 دے ڈھا کے وچ سرائیکی وسیب وچ، سرائیکی تخلیق کاراں دے وسیب تہذیبی تاریخی ثقافتی شعور وچوں اپنے آپ کوں لہمن پھر لہن دے جدلیاتی عمل کوں بغور نی ڈٹھا۔ سرائیکی تنقید دا اے سماجیاتی کچھ وپورا مکتدے یاں ایں آکھیا ونج سکدے جو 70 توں 80 دے ڈھا کے وچ سرائیکی ادب ادا مطالعہ سماجیات تنقیدی اصطلاح نال کیتا ونج سکدے۔ محمد اسلم رسول پوری ہوراں دے مضامین دا تنقیدی مجموعے ”تلاوڑے“ ”نتارے“ ایں گاہہ دی گواہی ڈیندن جو انہاں سرائیکی ڈیس وسیب دے ادب کوں اپنی رہتل تے سماجیاتی تناظر وچوں ڈٹھے تاہم انہاں دا تنقیدی نقطہ نظر ترقی پسندانہ اتے جمالیاتی پہلو وی رکھدے۔

سرائیکی ڈیس وسیب دے مرکزی شہر ملتان، بہاول پور (اچ شریف) ڈیرہ غازی خان، تونسہ شریف، کوٹ مٹھن توں تصوف دیاں تعلیمات نے جگ جہان کوں روشن اتے منور کیتے، سرائیکی تنقید ایں فکر دے حوالے نال سرائیکی ادب وچ تصوف دے مطالعے کوں بھرویں اکھ نال تاں ڈٹھا ایں زاویے نال سرائیکی ادب وچ انج عرفانی تنقیدی دبستان دی جاء بنزدی ہے۔ ایں تناظر وچ سرائیکی وسیب دے صوفیہ دی مابعد الطبیعیاتی اتے فلسفیانہ فکر کوں تنقیدی نقطہ نظر نال ڈیکھن والے صاحب الرائے لوکاں وچوں علامہ نسیم طالات، مولانا نور احمد فریدی، میر حسان الحدیدی، مولانا عزیز الرحمن عزیز، ڈاکٹر مہر عبدالحق، ڈاکٹر طاہر تونسوی، ڈاکٹر انوار احمد، ڈاکٹر اسلم انصاری، محمد اسلم میٹلا، ڈاکٹر محمد امین، ڈاکٹر جاوید چانڈیو، ڈاکٹر احسن واہگہ، پروفیسر شمیم عارف ارشاد تونسوی، خواجہ طاہر محمود کوریج، محمد حیات چغتائی، شیخ محمد سعید احمد، اجمل مہار، مختار شاہ، رفعت عباس، مجاہد جتوئی، تے بے بہوں سارے دانشور شامل ہن۔ جہاں اسلامی تصوف اتے صوفیانہ تعلیمات تے صوفی شعراء دے کلام دیاں پرتاں کوں خلق خدا کیتے بہوں سوکھا کرتے پیش کیتے۔ تے ہن لوک تصوف دی بحث جاری ہے۔ جینویں جو حیاتی آپ ہک اسرار (Mysticism) ہے اتے ایندے رنگورنگی کچھ ہن۔ حیاتی آکھو اوہندا دریا ہے جینگوں کہیں کوزے وچ بندنی کیتا ونج سکدے۔ اینویں ای حیاتی بارے بے انت تنقیدی اصول حیاتی بارے کلی جان وندی نی کر سکدے مگر حیاتی بارے، جان وندی دا آہر جاری و ساری رہیے اتے ایہہ آہر تھید اراہسی۔ حیاتی بارے، رب دی گول پھروں بارے، بندے دا بندے نال سا نگا اتے بے بہوں سارے رشتیاں کوں سمجھن پاروں بندہ آپ کہیں عرفان دے عمل وچوں گزاردار ہے تے ایں عمل وچ شاعری بندے دے نال نال رہی اے۔ ہن گاہہ کوں اگتے ٹریندے ہوئے۔ پروفیسر رفعت عباس ہوراں آہدن:

”اساں ایں گاہہ تے یقین رکھدے ہیں جو شاعری ہمیش کنوں بندے کوں بکڑا کیتے... اساں اپنی لوک تے کلاسیکل شاعری دے سارے ڈوہ ٹواب دی ذمہ داری قبول کریندے ہیں ایندے نال نال تصوف دی ریت وچوں کافی دی شاعری ساکوں عشق دی اوہ تازگی ڈتی ہے جیہوھی اچ وی ساڈے نال اے۔ اساں اپنے روز دے کیں وچوں ایں عشق دے نویں سروں سوہنے تھے ہیں تے ایہو عشق ساڈے کیتے ول جیون جوگ اے“ (۸)

ایہہ اقتباس سرائیکی وسیب اوسوں وچوں جاگن والی نویں تحریک ”جیون جوگ“ دے محرک سیمین رفعت عباس دی فکر دا کچھ اے سرائیکی وسیب وچ ”کافی“ راہیں حیاتی دے نویں روپ اتے درشن دی گول پھروں ٹردی پئی اے۔ جیندے بارے سرائیکی تنقید دے عرفانی جہت وچوں الوایا گئے ڈاکٹر جاوید چانڈیو سرائیکی زبان و ادب وچ تحقیق اتے تنقید دے نقش نشا بر کرن والے عالم فاضل اگواناں وچوں ہک اہم اتے معتبر حوالہ ہن۔ انہاں کتابی سلسلے ”سویل“ ”سہ ماہی“ ”سرائیکی“ ”فریڈیات“ اتے ادبی پرچیاں تے نویں پھیل کتاباں دے دیباچیاں راہیں سرائیکی تنقید وچ نظری اتے عملی مباحث کوں اگتے ٹورینے:

(1)

”جے تاس جیون دے عرفان دی گاہہ اتے تاں میڈے یقین موجب وڈا عرفان تمام آرٹ۔ خاص کر فائن آرٹس تے اوندے وچوں موسیقی تے شاعری راہیں تھیدے۔ پر شاعری وچوں جیکر آکھو جو جیون جوگ چھڑا ”کافی“ اے تاں اے رمز کھولن دی لوڑ پوسی۔

(2)

”میکوں گلدے جو کافی دے ساہ (Contant) وچوں خوشبوامدی اے:

- i- اپنے لوکیں نال جڑت دی، انہاں دے سماجی، تہذیبی تے سیاسی ورتارے نال، انہاں دی زبان وچوں۔
- ii- اپنے عہدے دے میوزیکل ردھم وچوں اوندے نال ہنڈن دے عرفان دی۔
- iii- بے خودی یا وارثگی دے اوں مزاج دی جیڑھا تصوف یا لوک تصوف (Street Mysticism) دی جھال ڈیندے“

(3)

”ول ہک گاہہ منڈھ آلی وی کھدی اے جو انہاں خاص کیفیات دی سنگت نال تھیون والی شاعری تاں ڈوہڑے۔ بیت یا نظم وچ تھی سگدی ہی۔ انویں جینویں حیاتی داعر فان پہا کے یا افسانے وچ وی تھی سگدے پر جتنے وڈے کیوں تے ناول حیاتی تیں چکن دارستہ بندے۔ پہا کا یا افسانہ اتھاں نی سجد ا۔ کجھ ایہو فرق کافی داوی نہیں صنفیں نال اے۔ یونان دے ڈرامے تے ایپک اتھوں دے شاعر تے عام بندے تے حیاتی وی جیڑھی رمز کھولی ہی سرائیکی وسیب وچ کافی اوہو کم کریندی رہ گئی تے آج وی انہیں لوکیں نال جڑت دی طاقت رکھیندی اے۔ جیڑھے ماضی وچ حاکمیت دے مڑھیے ہوئے وجوگ وچوں، کافی راہوں حیاتی دے جوگ وچ نویں تھے ہن“ (۹)

جینویں جو ہن نویں سرائیکی کافی ہک رحمان۔ رویہ اتے خاص نقطہ نظر نال شہیں کول ڈیکھن دا تصور واضح کریندی پئی اے تاں ایہوں تحریر کی رحمان آون والے ڈینہاں وچ نویں تنقیدی دبستان کول وی جنم ڈیسی۔ جینویں جو 1932ء وچ اردو ادب وچ ترقی پسند تحریک دے مطالعے وچوں ”مارکسی تنقید“ اسری اتے نسری۔ تحقیق اتے تنقید کیا ہک ڈوجھے توں انج ہن یا ڈونہیں رلواں ہن؟۔ اے ہک انج بحث طلب سوال ہے؟ سرائیکی ادب وچ تحقیق اتے تنقید، رلواں ہن سرائیکی ادب دے بہوں سارے اگوان تحقیق اتے تنقید کول رلاتے ٹوری آندن بھانویں جو انہاں دے انجوان فکری تے فنی تقاضے ہن۔ کیا تنقید اتے تحقیق کول ہک ڈوجھے توں دکھ ہونا چاہیدے، ایں گاہہ دے حق اتے مخالفت وچ ڈگھ سارے دلائل اتے مواد مل ویندے۔ تنقید اتے تحقیق دی سانجھ بارے ڈاکٹر گیان چند آبدن:

”جے تیں محقق دے کول نقاد آلی آکھ نہ ہوسی اور تحقیق دے مناسب اتے نامناسب موضوع وچ تمیز نہ کر سگسی۔ او ادب دی بہتر تفہیم توں غافل راہسی جیڑھا جو تحقیق دا بالواسطہ مقصد ہے۔“ (۱۰)

سرائیکی تنقید وچ لسانی پکھ بہوں اہمیت رکھیندی اے۔ انویں اجو کے عہد وچ زبان دے مطالعے نے سائنسی اثرات قبول کر گدھن ات پاروں مستقبل وچ کہیں وی تنقید نگار کول تخلیق کار یا فن پارے دیاں لسانیاتی جہتاں کول سامنے رکھ تے ویورا کرنا پوسی۔ سرائیکی تنقید وچ لسانیاتی تنقید سانگے کم اجاں ٹانواں ٹانواں ڈسدے۔ ڈاکٹر نصر اللہ خان ناصر ہوراں دا ہک مضمون ”خواجہ فرید دے لسانی تشکیلی تجربے“ بیان کیتے گئے اسلوبیاتی تنقیدی تناظر وچ اہم ہے۔ اقتباس ڈیکھو:

”حضرت خواجہ فرید اپنے عہد تے اپنی صدی دے ہک بہوں وڈے ماہر لسان ہن آپ دی لفظیات۔ تلازمے، لسانی تشکیلات تے علامات دے ہک نویلے مربوط نظام دا مطالعہ اس اڈے ایں دعوے کول سچ ثابت کریندے۔ فرید اپنے آفاقی کلام وچ نہ صرف نویں لفظ تخلیق کریندے بلکہ انہاں کول اپنی مرضی دے معنی تے مفہوم دی عطا کریندے۔ اچھے خود ساختہ الفاظ دا ہک چنگا چوکھا ذخیرہ آپ دے کلام وچ موجود ہے اے ساختیات تے رد تشکیل دا ہک انجھا آپس وچ گندھیا ہو یا عمل ڈسدے۔ جیند مطالعہ اس کول ہک نویں جہت دی سونہہ ڈیندے“ (۱۱)

اجو کے ویلھے دی سرائیکی تنقیدی کول Diversified یعنی تاریخ، تہذیب، ثقافت، نفسیات، لسانیات، سماجیات اتے بے بہوں سارے علوم دے رنگ سنگ اپنی وٹاندر جوڑیندی، نظریندی لکھنشاہر کریندی آندی ہے۔ اردو تنقید وچ ایں طراں دے تنقیدی رویے کول امتزاجی تنقید داناں ڈتا گئے جیندے بارے ڈاکٹر وزیر آغا آبدن:

”امتزاجی تنقیدی توں مراد اے ہے جو نقاد دے علم اتے مطالعے دا گھیر بہوں کھلا ہووے اتے او فن پارے دے جملہ تنقیدی زاویاں دا ویورا کرن تے قدرت

ڈاکٹر وزیر آغا امتزاجی تنقید لکھن والے تنقید نگار توں بہوں توقعات رکھدن جو امتزاجی تنقید نگار ادب دی روایت دے نال نال اپنے عہد دے تمام علوم سماجیات، نفسیات، لسانیات، اسلوبیات توں علاوہ وی بے بہوں سارے مروجہ علوم توں واقفیت رکھدا ہووے۔ امتزاجی تنقید دی ایہہ خوبی جو نقاد کہیں فن پارے وچ اپنی طرفوں معنی متعارف کراون دی کوشش نی کریندا بلکہ فن پارے وچ موجود معنی کو سامنے گھن آندے۔

امتزاجی تنقید دے نال نال سرائیکی ادب وچ اسلوبیاتی تنقیدی دی جھال ڈیندن۔ اردو ادب وچ ایس طراں دی تنقید بارے محمد رفیع لکھدن۔

”اردو ادب وچ شروع توں ای ”اسلوب“ کوں تاثراتی سطح اتے زیادہ اہمیت حاصل رہی اے۔ ایس کیجے ادیبیاں وچ صاحب اسلوب آکھواون یا بنن دی روش عام ہئی۔ عام طور تے ”اسلوب“ دے معنی کہیں تخلیقی کون فن اتے فکر دی میزان وچ جانچن دے گھدے ویندن اتے من جملہ ”اسلوب“ دی صحیح معنیاں وچ تعریف وی ایہا ہے“ (۱۳)

جاں جو اسلوب بارے مختصر اتے جامع انداز وچ تعریف کریندے ہوئے پروفیسر طارق حبیب آبدن:

”کیا آکھیا گیا؟ اے کہیں لکھن والے دی فکر اتے موضوع ہے کیوں آکھیا گیا؟ اے فن ہے۔ کہیں لکھن والے دا اسلوب، فکر اتے فن ڈونہاں دی سانجھ نال ای نسر داتے اسردا ہے“ (۱۴)

حمید الفت ملغانی ہوراں اپنی کتاب ”لکھت اتے لکھاری راہیں تحقیقی اتے تنقید دے رلواں بنے اتے تاثراتی تنقیدی رویے نال سامنے آئیں۔ ایس توں پہلے سرائیکی ادب دے سال پسالی ادبی جائزے، جانناز جتوئی: فن اور شخصیت، انہاں دی تحقیقی اتے تنقیدی رجحان دی واضح مثال ہن۔ حمید الفت ملغانی اپنی کتاب ”لکھت اتے لکھاری وچ لکھدن۔

”ادب کہیں وی زبان دا ہووے اوندے وچ پرانے لکھاری تن مارن دے نال نال نویں لکھن والیں وی انگل نپ کے انہیں کوں ادبی ٹور ٹراون دا ڈھالا سکھیندن ایہا وجہ ہے جو سرائیکی ادب تیں جھات کروں تاں ساکوں اتجھے لکھاریں دیاں لکھتاں دی ملدین جنہیں آپنی حیاتی دا ہک ہک پل ادب کیجے وقف کر ڈتا ہاتے سرائیکی ادبی دنیا کانٹ نویاں نویاں کتاباں دان کر کے ماہ بولی کوں جائزہ مقام ڈیوان کیجے ہر ممکن جتن کیتن۔ انہیں دے نال نال اتجھے لکھاری ون سامنے آئیں جنہیں بہوں گھٹ ویلھے وچ آپنی ادبی حیثیت کوں بہوں گھٹ لکھن دے باوجود وی منوا گھدے کیوں جو انہیں جو کجھ لکھیے او خوب لکھیے۔“ (۱۵)

حمید الفت ملغانی ہوراں دی ”لکھت اتے لکھاری راہیں ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں آبدن:

”سیں حمید الفت ملغانی انہیں مضمونیں وچ پورے سرائیکی ادب دے لکھاریں تے انہیں دے نظریات و افکار تے تحریراں دا بھر پور جائزہ گھدے۔ تحقیق تے تنقید سوکھاکم کئے نہیں ایندے وچ محنت تے ریاضت دی لوڑ ہوندی ہے تے بھر پور مطالعے دی وی۔ اے کتاب انہاں ساریاں خوبیاں تے پوری اتردی اے میکوں امید ہے جو ”لکھت اتے لکھاری“ سرائیکی ادب دے تحقیقی تے تنقیدی سرمائے وچ ہک نواں اضافہ ثابت تھیسے۔“ (۱۶)

سال 2008ء وچ ”سرائیکی ادبی مقالات“ دے عنوان نال ڈاکٹر شکیل تپانی ہوراں دے تنقیدی تحقیقی مضامین دے مجموعے سرائیکی تنقید اتے تحقیق دے پندھ کوں اگوہاں کیجے۔ ڈاکٹر شکیل تپانی ہوراں ایس مجموعے وچ ترے کچھ بٹائن۔ پہلے کچھ دعووان تحقیق راہیں انہاں سرائیکی زبان دے آغاز بارے دو نظریات اتے لسانی حوالے نال بحث کیتی ہے۔ جاں جو دریائے ہاکڑہ دی تہذیب تے رحیم یار خان دے تاریخی مقامات اتے برصغیر دے اہم تجارتی مرکز ”کوٹ مٹھن قدیم بارے انہاں دی تحقیق اپنے خطے نال جڑت اتے محبت کوں واضح کریندی ہے۔ مخطوطے دی جانچ پرکھ دے بنیادی اصول، نویں تحقیق کاراں کیجے عمدہ کاوش ہے۔ ڈوجھے کچھ وچ ”فریدیات“ دے عنوان نال خواجہ غلام فریدی دی پسندیدہ بحر، خواجہ غلام فریدی جہاد پسند صوفی دے حوالے تحقیق اتے احاطہ مزار فریدی بارے تاریخی تناظر وچ تحقیقی جائزہ گھد اگئے۔ جاں جو ترے کجھ اتے چھیکو دی کچھ وچ سرائیکی وسیب دے شاعران قیس فریدی، ممتاز حیدر تے چند وڈا مفہوم دی شاعری بارے جائزہ تنقید نگار دی جمالیاتی، سماجی اتے اسلوب شناسی دی تنقیدی جہت کوں نمایاں کریندے۔ جیندے بارے ڈاکٹر طاہر تونسوی کتاب دے بیک ٹائٹل اتے درج رائے ڈیندے ہوئے آبدن:

”سرائیکی ادبی مقالات“ انہیں دے ڈاہ سرائیکی مضامین دا پہلے مجموعہ ہے انہیں مضمونیں دی خوبی اے ہے جو انہیں وچ ڈاکٹر کھلیل تپانی دا اپنا تنقیدی نقطہ نظری سامنے آندے تے پڑھن والیاں کوں معلومات وی مل ویندن۔“ (۱۷)

”سرائیکی نقد و ادب“ پروفیسر حفیظ الرحمن خان دیاں تحریراں دا مجموعہ ہے جیہڑا سال 2009ء وچ سرائیکی ادبی بورڈ ملتان دی طرفوں شائع تھئے ایس کتاب دا کچھ تنقید جیندے وچ سرائیکی وچ انشائیہ نگاری بارے تحقیق اتے ایس صنف دے فنی محاسن تے ایس صنف دے سرائیکی زبان وچ ودھن دے امکانات بارے ہے جاں جو ڈاکٹر محمد اسلم انصاری دے سرائیکی ناول ”بیٹری وچ دریا“ دا فنی تے تنقیدی جائزہ، ایس ناول دی قدر و قیمت متعین کرن دی کوشش ہے۔ ایندے علاوہ ”ہک نولیکلا سرائیکی افسانہ نگار دے عنوان نال صدیق شاکر دے افسانیاں دے مجموعے ”نبجوں بٹ بٹ“ دا پیش لفظ افسانیاں دے موضوعات، فنی حسن، مکالمے، پلاٹ تے افسانے وچ زبان و بیان بارے دیورا تنقید نگاری تنقیدی Approach کوں واضح کریندے۔

☆ حفیظ الرحمن خان دا تنقیدی نقطہ نظر متوازن ڈسدے

☆ انہاں دا تنقیدی رجحان جمالیاتی، تاثراتی، سماجیات، ہون دے نال نال تشریحی (Descriptive) ہے۔

انہاں دا ایہوانداز تحقیق و تنقید ڈوجھے کچھ (حصہ اردو) وچ وی واضح نظر آندے۔ حفیظ الرحمن کان دی کتاب ”سرائیکی نقد و ادب بارے ڈاکٹر طاہر تونسوی آہدن

:

”انہاں دیاں تحریراں دی ہک وڈی خوبی اے ہے جو او واضح طور تے ادب تے ادبی اضافہ دا جائزہ گھندن تے اپنی جچی تلی ہوئی رائے دا دفاع وی کریندن۔ ایہو وصف انہیں کوں ادب دا ہک سنجیدہ قاری تے نولیکلا ادیب تے نقاد بنا ڈیندے انہیں دا تحریر کردہ کھڑا انہیں دین نولیکلی سوچ تے تنقیدی زاویے دا اظہار کریندے“ (۱۸)

ڈاکٹر اسلم عزیز درانی اردو تے سرائیکی زبان دے معروف افسانہ نگار محقق اتے نقاد ہن۔ سرائیکی زبان و ادب دے حوالے نال ”کلیات کیفی جام پوری تے“ سرائیکی وچ ناول نگاری ”انہاں دا بھرواں تحقیقی اتے تنقیدی کم ہے۔“ سرائیکی وچ ناول نگاری ”ایہ کتاب 2009ء وچ سرائیکی ادبی بورڈ ملتان دی طرفوں چھاپی گئی ہے۔ جیندے وچ سرائیکی ناولیں بارے تحقیقی اتے تنقیدی جائزہ گھدا گئے معروف نقادا تے دانشور سنہیں اسلم رسول پوری ایس کتاب بارے آہدن:

”سرائیکی ناول نگاری“ ڈاکٹر اسلم عزیز درانی دی کتاب اپنے موضوع تے پہلی اہم تحقیقی تے تنقیدی کتاب اے۔ جیڑھی وقت دی لوڑ کوں پورا کریندی اے“

(۱۹)

ڈاکٹر اسلم عزیز درانی دی ایس کتاب راہیں سرائیکی تحقیق اتے تنقیدی اعتباراتے اعتماد حاصل کریندی ڈسدی ہے۔ ڈاکٹر اسلم عزیز درانی سرائیکی ادب دی ہک نثری صنف ”ناول“ ایندے فن۔ بہیت، ناول دیاں قسماں دے نال نال سرائیکی ناول دے پس منظر کوں بیان کرن دے علاوہ سرائیکی ناولیں دا تجزیہ کرتے سرائیکی تنقید وچ عمرانی تنقید تشریحی تنقید اتے تقابلی تنقید دے ایرے کوں مضبوط کیتے۔ ڈاکٹر اسلم عزیز درانی ہوراں ”سرائیکی وچ ناول نگاری“ راہیں کہیں ہک صنف یعنی ناول بارے گوڑھی بحث کیتی اے تے ہک صنف دی تخلیق کوں سامنے رکھتے اوندے سنہپ تے کھپ دی گول پھول کریندیں ہوئے اوندا ادبی حقام متعین کرن دی کوشش کیتی ہے۔ اسلم عزیز درانی ہوراں چھپیل کتاب ”سرائیکی وچ ناول نگاری“ دے مطالعے کوں عمرانی تنقید آکھیا وچ ناول دے کیوں جو ایندے وچ انہاں ناول۔ اتے ایندے موضوع بارے بحث، مصنف اتے اوندی حیاتی، کوائف بارے جو گاہہ ٹوری ہے اوندا رشتہ ناطہ سماجی پس منظر اتے پیش منظر اتے پیش منظر نال جڑت رکھیندے۔

سرائیکی، تنقید ہن ہک نویں سجا کی دا پندھ گتے کریندی پئی ہے سیں علی تہا ہوراں دے تنقیدی مضامین دا مجموعہ ”ریت میں سونا“ جیندی اشاعت 2009ء وچ تھی۔ ایس مجموعے وچ سرائیکی خطے دے تخلیق کاراں دے فن دا جائزہ سماجیاتی اتے جمالیاتی تنقیدی جہت دے حوالے نال کیتا گیا ہے۔ جہاں تخلیق کاراں دا فکری و فنی جائزہ سرائیکی وسیبی شعوری بیداری اتے تاریخ سماجیاتی تناظر اچ کیتا گیا ہے انہاں وچوں خواجہ فرید خرم بہاول پوری، صوفی فیض محمد دلچسپ، رفیق خاور جسکانی، رفعت عباس شامل ہن۔ جان جو حصہ دوم وچ فن موسیقی نال تعلق رکھن والے فنکاراں استاد امیر خان ملتانی، بدر ملتانی، استاد توکل حسین خان، استاد حسین بخش خان ڈھاڈی استاد

نزاکت، سلامت علی خاں اور زاہدہ پروین دے انداز فن گائیگی بارے منفرد تے اچھوتے انداز نال گفتگو کیتی گئی ہے۔ سیں علی تنہا ہوراں دے مضامین دے ایں مجموعے بارے پروفیسر رفعت عباس آبدن:

”ریت میں سونا“ دے مضامین اپنی حیاتی تے تخلیقی قوت اتے یقین دا اظہار ہن۔ ایہو یقین ہے جینکوں ول ول گھسن دی کوشش کیتی گی ہے حیرت ایں گاہر دی ہے جو کہیں قوم دی حیاتی وچ ہک کہانی کار، شاعر، تماشے والا، مصور یا رقص شامل تھی ونبجے تاں وت منظر بہوں سارے لوکاں کوں انہاں دے زیریں کم سمیت دریافت کریندے“ (۲۰)

پروفیسر ڈاکٹر مزمل حسین ہوراں سرانیکسی زبان و داب خاص طور تے سرانیکسی شعری منظر نامے بارے پوری جان وندی رکھندن۔ انہاں دا وٹن بہوں واضح اتے سرانیکسی سماج کا مطالعہ وسیع ہے انہاں تنقیدی مضامین راہیں سرانیکسی تہذیب اتے ثقافت دی تڈ وچوں الاوے۔ انہاں سرانیکسی وسیب دے تخلیق کاراں دے تخلیقی تجربے کوں سرانیکسی زبان دے سماجی شعور تے جمالیاتی جہت وچوں ڈٹھے۔ ڈاکٹر گل عباس دی نظم نگاری و تخلیق اتے شخصیت دے کچھ کوں سامنے رکھتے لکھندن :

”ڈاکٹر گل عباس دی سنجان انہاں دادھیما پن، حسن مزاح تے حسن جمال نمایاں حیثیت رکھدیاں ہن۔ سرانیکسی تہذیب تے ثقافت اپنی مٹھاس، انسان دوستی تے متوازی خدو خال دے نال پورے ایشیاء وچ اپنی مثال آپ ہے اتے ایں وسیب دا تخلیق کار خود کوں انہاں اوصاف کنوں انج نہیں رکھ سکدا۔ انہاں نے اپنی نثری تے شعری تخلیقات اچ لطافت، تے جمالیاتی قدریں دی خاص طرح دی کوتا کوں مد نظر رکھے۔ خاص طور تے انہاں دی سرانیکسی شاعری، ”شعریت، دی ہک جیندی جاگدی مثال ہے“ (۲۱)

پروفیسر ڈاکٹر علمدار حسین بخاری بنیادی طور تے ہک تخلیق کار ہن۔ انہاں اپنے تخلیقی سفر دا آغاز بطور شاعر کہانی کار، ڈرامہ نویس اتے کالم نگار دی حیثیت نال کیا۔ او سرانیکسی ماں بولی اتے سرانیکسی لوک دانش اتے وسیبی عصری مسائل بارے گوڑھی دید رکھیندن۔ ڈاکٹر علمدار بخاری ہوراں دی تنقید نگاری دی تخلیقی جہت دے نال نال تخلیق دے متن اتے معنی وچوں تاثر ڈیون والے عمل کارن اوں ساختیاتی اتے اسلوبیاتی تنقید نگار دے طور تے سامنے آندن جیہڑے ادب پارے دے متن اتے معنی دے رشتے وچوں تنقیدی جہات پیندن اتے اپنے ایں رویے وچوں او بے لاگ ہوندن، ڈاکٹر گل عباس دے انشائیاں دی کتاب ”سوجھلا“ بارے لکھندن:

”ایہہ تحریریاں اپنے واضح مقصد تے ہدف دا تعین کریندن ہونیں لکھن والے دی لکھتاں اتے کھلی ڈلی حکمرانی دا ثبوت بندن تے پڑھن آ لے دی وٹنی آزادی تے ایہہ جھمیں روگ لاڈیندن جو او متن دی معنی خیزی دے خود مختار تے خور کار عمل کوں اپنے ذہن وچ مچھوڑ دانیں ڈیکھ سکدا۔۔۔۔۔ ایہہ جیہڑے سماج دی پیداوار ہن ہوں سماج دا عکس وی ہن، ایہہ جھیاں عکس جیہڑا مستحکم تے ساکن ہے“ (۲۲)

سرانیکسی ادب وچ ادبی تنقیدی رجحان کوں اگاں ٹورن وچ وسیب دے مختلف شہراں توں چھپن والے رسالیاں نے اہم کردار ادا کیا جینویں جو سرانیکسی ادب، سوجھلا، سنجان، ”سرانیکسی بیڑی، جیون جوگ، ایندے علاوہ اخبارات وچوں روزنامہ ”جھوک“ وسیب سنگ (خبریں)، وسیب سنگ (پاکستان)، روہی رنگ (نوائے وقت) دے صفحات وچ سرانیکسی کتابیات بارے تعارف، تخلیق کار دی تخلیقی کاوش بارے قدر قیمت دے تعین، تبصرے اتے کہیں کہیں ویلھے بھروسے انداز نال تنقیدی شعور نال جڑے ہوئے مضامین وی پڑھن کو ملدن۔

اسلامیہ یونیورسٹی بہاول پور وچ شعبہ سرانیکسی دا قیام، جینکوں اردو ادب دے فورٹ ولیم کالج نال تشبیہ ڈتی ونبج سکدی ہے جیندے بارے ممتاز خان ہوراں، اینکوں سرانیکسی ادبی تاریخ وچ ہک Line of Demarcation آکھینے“ کیوں جو ایں شعبے دا بن سرانیکسی زبان و ادب، تحقیق اتے تنقید دے کم کیجے بہوں اہم موڑ ہے۔ ہن تک ایں شعبے دے اساتذہ ڈاکٹر نصر اللہ خان ناصر، ڈاکٹر جاوید چانڈیو، ریاض سندھڑ، ممتاز خان بلوچ، صفدر حسین شاہ دی نگرانی وچ 30 کنوں ودھ تحقیقی تنقیدی مقالات سامنے آچکن۔ ایندے علاوہ ہن شعبے توں ای سرانیکسی ریسرچ جنرل دی اشاعت اپنی نوعیت دا پہلا کم ہے جیندے وچ تحقیق اتے تنقید دے نویں معیارات کوں سامنے رکھیا گئے۔ اسلامیہ یونیورسٹی بہاول پور دے شعبہ سرانیکسی دے زیر انتظام ایم فل کلاسز دامنڈھ بدھج گئے تے امید ہے جو ایں شعبے دے تحقیق کار اتے تنقید

نگار ریسرچ اسکالر ممتاز خان، قدسیہ نیر، روشن سلطانی، سید راشد مقفی، زیر احمد سدوزئی، محمود اصغر علی خان، فرحت محمود خان، نصیر احمد ناصر، ریاض احمد بھٹی، وسیم صالح، آسیہ زیب، ریحانہ رشید رحمانی، ساجدہ بتول علوی، صادق سلطانی، اکرم فریدی اتے بے بہوں سارے لوک سرائیکی تنقید و تحقیق دے دگ کوں بیادی پدھرا کر لیسن۔

ابنویں ای بہاؤ الدین زکریا یونیورسٹی ملتان وچ شعبہ سرائیکی جیہڑا جوہن سرائیکی ریسرچ اینڈ ایریا سٹڈی سنٹر دے نام نال نویں تشکیل پیندا ہے مستقبل وچ ایندے توں تحقیقی، تنقید دے سلسلے وچ بھرویں کم دی توقع ہے۔

جاں جو اسلامیہ یونیورسٹی بہاول پور دی طرفوں 2007ء وچ تخلیقی تنقیدی مضامین اتے مشتمل سرائیکی جنرل (Siraiki Journal) اتے خواجہ فرید کانفرنس وچ پڑھے گئے مقالات نمایاں پیش رفت ہن۔ سرائیکی وسیب دیاں ادبی تنظیمیاں وچوں، بزم ثقافت ملتان، سرائیکی ادبی مجلس بہاول پور، سرائیکی ادبی بورڈ ملتان دی طرفوں ہر سال چھپیل کتاباں وچوں وی سرائیکی تنقید دی اکھ مزید سجاک تھیدی ڈسدی ہے۔ آون والے ڈیہنہاں وچ ایریا سٹڈی سنٹر شعبہ سرائیکی بہاؤ الدین زکریا یونیورسٹی ملتان، شعبہ سرائیکی اسلامیہ یونیورسٹی بہاول پور، سرائیکی گول یونیورسٹی ڈیرہ اسماعیل خان، ملتان انسٹی ٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ ملتان ادارہ تحقیق زبان و ادب مظفر گڑھ دی طرفوں سرائیکی تنقید اتے تحقیق دے کم کوں ترکز اکرن دے امکانات روشن ڈسدے پھین۔

علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی دے شعبہ ”پاکستانی زبانیں“ جیندے سربراہ ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہن انہاں دی نگرانی اتے مشاورت وچ بہوں سارے ریسرچ اسکالر سرائیکی زبان دے علمی ادبی موضوعات بارے تحقیقی تنقیدی، تجزیاتی، تنقید دے حوالے نال اپناں کم کریندے پھن۔ ایں شعبے توں سہیں حمید الفت ملغانی، ملک محمد صدیق، امجد رضا، وارث ملک، امتیاز فرید، طاہر مسعود مہار، محترمہ سعیدہ کمال جلوانہ، عصمت اللہ شاہ تے بے بہوں سارے تحقیق کار مستقبل وچ سرائیکی تحقیق و تنقید دے میدان وچ اپناں ناں پیدا کر لیسن۔ ایندے نال بہاؤ الدین زکریا یونیورسٹی ملتان دے شعبہ انگریزی وچ ڈین وچیرمین ڈاکٹر ظفر اقبال ہوراں دی نگرانی وچ انگریزی زبان وچ سرائیکی لسانیات اتے بے موضوعات اتے کجھ تحقیقی تنقیدی مقالات لکھے ونج چکن۔

سرائیکی خطے وچ الیکٹرانک میڈیا نے، جیندے ریڈیو پاکستان ملتان، بہاول پور، ڈیرہ اسماعیل خان، میانوالی دے سرائیکی ادبی میگزین پروگراماں وچ دی نویاں کتاباں بارے گاہہ مہاڑتے ادبی رجحانات بارے مذاکریاں راہیں سرائیکی تنقیدی شعور وچ وادھا تھئے تے ہن پاکستان ٹیلی وژن ملتان سنٹر تے پرائیویٹ ٹی وی چینل ”روہی“، ”وسیب“ تے ”کوک“ دے ادبی پروگرامز، ادبی مباحثے سرائیکی ادبی تنقید وچ نویں رجحانات دے ویورے وچ وادھا کر لیسن۔

سرائیکی خطے وچ مروجہ تنقید توں ہٹ کر اہیں وقت ویلے نال جڑی ہوئی ہک نویں تنقیدی لہرائی ہے۔ تاریخی پچھوکڑ بیچ ہزار ورہیاں دے تہذیبی مان، جملیاں تے لشکر کشی دے بھوگ، غیر ملکی حکومتاں توں گھن کر انہیں سکھاں، انگریزاں دی چڑھ مار وچوں لوکیں نے حیاتی کوں والا اسردا ہویا ڈیکھن دی کوشش کیتی اے۔ استعماریت دی پائمالی پچھوں ایں خطے دی تخلیق نے تنقیدی وچ نویں سجاکی پیدا تھین اے۔ 1818ء دے سقوط ملتان توں بعد صوبہ ملتان دی مرکزیت دا گم تھی وچن تے پاکستان ہن دے بعد ریاست بہاول پور دا اپنی شناخت و نجا بہوں اولیہ ہن جیہڑے اے اج دے تنقیدی ادب وچوں خاص اہمیت رکھیندے: جیندے بارے تنقید نگار حفیظ خان آہدن:

”پاکستان ہن دے بعد مختلف تہذیبیاں اتے قومیاں کوں اتھاں بوجہ کجھ مایوسیاں داسا منا کرناں پیا۔ ایہہ قومیتاں پاکستان کوں تاں وطن دے طور تے own کرناں چاہندیاں ہن پر بد قسمتی ناں انہاں تے ملت دا تصور مسلط کر کے، انہاں دے پیراں تلے جغرافیہ کوں تاں رہن ڈتا گیا مگر اجتماعی چیتے وچوں ماضی اتے تاریخ کوں اکیرن دا آہر کیتا گیا۔ نویں نصاب وچ دھرتی دے سارے حوالے اتے ہیر و گم کر ڈتے گئے۔ ون یونٹ دے مغربی پاکستان وچوں ماں بولی اتے اپنی تاریخ و ثقافت دی گاہہ کرن والیاں کوں غیر محبت وطن اتے علیحدگی پسند تک آکھیا گیا۔ ون یونٹ دے کجھ چلن آلی تحریکاں وچ سرائیکی خطہ پوری توانائی دے نال شامل رہیا لیکن ون یونٹ دے بعد۔۔۔؟ ڈو جھیاں قومیتاں دے برعکس سرائیکی ریاست بہاول پور اپنی شناخت و نجا بیٹھی۔ ایں جدوجہد وچ شانہ بشانہ چلن دے باوجود، بحال تھیون آلے صوبیاں دی ایں کالونی گیری دے تسلسل اتے خاموشی، ہکل وی تشنہ طلب ہی اتے اج وی ہے؟“ (۲۳)

حفیظ خان نے ایں خطے دے تاریخی شعور تے اوندے وچوں نسرن والی تخلیقی پرتاں کوں تجزیاتی طور تے بیان کیتے۔ پاکستان دی بیجاں قوماں دی طراں سرائیکی لوک وی اپنی شناخت دے اوکھے مرحلے وچوں گزرن۔ ایں عمل وچ انہاں دی تخلیقی تے تنقیدی قوت انہاں دا بھرواں ساتھ ڈتے ایں حوالے نال محمد اسماعیل احمدائی۔ اسلم

رسول پوری، شوکت منگل، نصر اللہ خان ناصر، احسن واہگہ، ارشاد تونسوی، جاوید چانڈیو، پروفیسر محمد خان ملغانی، پروفیسر نجیب حیدر ملغانی، ظہور دھریچہ، شکیل تپاکی، پروفیسر ڈاکٹر مزمل حسین، محبوب تابش، پروفیسر مختار شاہ، محمد سلیم قیصر دیاں تحریریں تنقید دے ہک نوں دبستان دی اساری دا موجب بنن،۔ ایں تنقیدی شعور دی جھات وچوں پروفیسر شمیم عارف قریشی، رفعت عباس، اشوال، صابر چشتی، جاوید اختر بھٹی دیاں لکھتاں انٹرویوز، گفتگوگا لہہ کوں ڈھیرا گونہاں ٹورے۔

ایں تنقید کون اسان قومی شعور دی تنقید داناں ڈے سکدے ہیں ایں تنقید دے پچھو کڑ رجحانات اتے عناصر دا مطالعہ تے تجزیہ کریندے ہوئے آکھیا ونجے سکدے جو اے تنقید، مروجہ نصابی تنقیدی دبستانیں توں انج وکھرا تنقیدی رجحان ہے۔ ایں رویے کوں اسان لاطینی امریکہ افریقہ تے ایشیا دے بہوں سارے مکاں وچ وی اگتے ودھدا ڈیکھ چکے ہیں پر سرائیکی خطے وچ ایں تنقیدی رجحان دے مہاندے پچھوں، ایں وسیب دی اپنی تاریخ۔ تہذیب تے ثقافت جھت پیندی ڈسدی ہے۔ ایں قومی شعور دی تنقید دے پچھوں کم کریندے ہوئے شعور عناصر کوں اسان ایں ونڈ سکدے ہیں:

- 1- اساطیری شعور
- 2- تاریخی شعور
- 3- تہذیبی شعور
- 4- سیاسی شعور
- 5- ثقافتی شعور

ایں شعور دیاں جڑاں، پاڑاں ساڈے لوک تصوف وچ ہون دے نال نال دیہویں صدی دے جاگن والے پوسٹ کالونیل رجحانات۔ پوسٹ ماڈرن ازم، دریدارے نظریے Deconstruction دے پرچھانویں دی سانجھ (Sincronization) وی ڈسدی اے۔ میڈے خیال موجب اے قومی شعور دی تنقید خطے دے اپنے معروضی حالات، پوری دنیا وچ محروم قومیں دی نوں اسرگی تے اشاکا نال گنڈھیل ہے۔ انہاں سارے عناصر دا انجوانج ویورا کرتے ایں تنقیدی رجحان کون سمجھن دی کوشش کرنی ہے۔

اساطیری شعور:

”حقیقت ایہ ہے جو اسطور آفرینی او پہلا تخلیقی عمل ہے جیہڑا اپنی قوت اتے پرواز وچ آرٹ اتے شاعری دے تخلیقی عمل دا ہم پلہ قرار ڈتا ونج سکدے۔ وجہ اے ہے جو شاعری اتے آرٹ دی طرح اسطور آفرینی وی انسان دی ایں تخلیقی جست دان نتیجہ ہی جو اوں جبلی سطح تے آرکی ٹائپل (Archetypal) سطح در لائی ہئی۔ اتے جئیں اوکوں حیوان دی تنگ اتے حیات دے تابع فضا توں باہر کڈھ تے تخیل دی ایں فضا وچ آن کھڑا کیتا جیہڑی جو انسانی آزادی آلے پاسے ہک اہم قدم ہئی۔“

(۲۴)

سرائیکی تخلیق تے تنقید وچ ایں دھرتی دی اساطیر کھلے دل نال نشا برتھیں۔ اساطیر کوں رد کرتے کوئی وی خطا اپنے قدیمی احوال۔ ذہنی ساخت تے حیاتی وچ اپنے ورتاریاں دی صحیح سرت سجان نہیں کر سکدے۔ اساطیر دے دریا ساڈی حیاتی وچ بہوں اندر و ہندے راہندن۔ بہوں پھیریں ساکوں اپنے کم کار وچ اساطیر دے موجود ہون دا پتہ نی گدا جینویں اسان اپنیاں شادی دی تقریب وچ گھوٹ کوں پریندے ہیں اوکوں پھل تے میویاں نال لڈیندے ہیں۔ ساڈے شادی و بیہاہ دے جو گیت لہندن اے حقیقت وچ جنگل تے زرخیزی دے دیوتا ”بن۔ را“، بمعنی جنگل کا حاکم دے ہن ایں طراں دے گیت ہک طرح داد عائیں ہن جہندے وچ اسان ”بن را“ دے حوالے نال گھوٹ کوں ودھن پھلن دی دعا کریندے ہیں۔ اینویں ساڈے روز ڈیہاڑی دے الفاظ، محاوریاں، ضرب المثال، لوک کہانیاں وچ اسطور اساطیر دا عمل دخل موجود ہے۔

”وا“ بمعنی ہوا سرائیکی زبان وچ صرف ہک لفظ نہیں بلکہ ایں لفظ دے پچھوں پوری ہک اسطور کھڑی ہے:

”واپوں۔۔۔۔۔ ہوادا دیوتا، جیہڑا جو ”واپو“ سرائیکی وچ ”وا“ یعنی ہوا ہے ایندیاں چار شکلاں یعنی یورپ (مشرق) پچھم (مغرب) دکھن۔ (جنوب) اتر (

شمال) دے علاوہ اندھار (جڈاں غیض و غضب دی حالت وچ اندھار تھی وئے) اتے باکروال (جڈاں اپنے نال بارش و سساون والے بدل گھن آوے)۔ اتھاں اے گاہر قابل ذکر ہے جو ایسے الفاظ حالی تک وادی سندھ دیاں زبانوں وچ مستعمل ہن،“ (۲۵)

خوش قسمی نال سرائیکی زبان و ادب وچ اساطیر دی جڑاں تیں ہج کراہیں اینکوں کھلے دل نال تسلیم کیتا گئے۔ شروع وچ بھانویں جوہک مخالفانہ رویہ وی سامنے آیا تے اساطیر کوں ہندو تو اہمات نال جوڑ کراہیں اینکوں مذہب تے قومی سبجان دے خلاف سازش قرار دیون دی کوشش کیتی گئی پروت ایندی اہمیت کوں من گھدا گیا۔ لوک داستان، محاوریاں داستان سرائیکی لوکیں دے سون گون وچ لکی ہوئی اساطیر کوں نہ صرف سبجاتا گیا بلکہ اینکوں تخلیق، تنقید دا اہم عنصر (بھانگا) گنیا گیا۔ اج سرائیکی شاعری، نثر تے تنقید وچ اساطیر پوری اہمیت نال جاگر ہے اس حوالے نال شاعری وچ نصر اللہ خان ناصر دی ”اجرک“ اشوال دی چھیڑ و تھ نہ مرلی تے رفعت عباس دی سنگت وید، گاہر کوں بہون اگتے ٹورینے تے قومی شعور دی تنقید وچ اساطیر دی جان وندی نے بہوں بھرواں حصہ پاتے، تے تنقیدی حوالے نال نصر اللہ خان ناصر، حفیظ خان، شمیم عارف قریشی، جاوید چانڈیو اساطیر دے کچھ بارے تنقیدی رجحان کوں اگاں ٹورینے۔

تاریخی شعور:

”تاریخ محض واقعات دا ڈھیر نہیں، کیوں جو نہ صرف انہاں واقعات دا آپت وچ روڑا تے مربوط ہونا ضروری ہے بلکہ ایندے پچھوں ایتھے تناظر دا ہونا وی لازمی ہے جیدی نسبت نال انہاں واقعات دی سبجان تھی سکے۔۔۔ یعنی وقت، دی گزران دا احساس، تاریخی شعور دی اہم شرط ہے“ (۲۶)

سرائیکی ادب دے طالب علم اتے اج دے تخلیق کار تے سوچوان نے اس خطے دی درباری، شاہی تے نصابی تاریخ کوں پوری طرح قبول نہیں کیتا۔ تاریخ ہووے تہ کرے ہون یاں حکمرانیاں پوتھیاں۔ انہاں وچ لوکیں کوں حکمرانیاں دے مفادات وچ ڈٹھاویندے۔ سرائیکی خطے دے تنقیدی شعور وچ نصابی تاریخ دے سانویں متبادل لوک تذکریاں، لوک روایات تے بے بہوں سارے لوک مشاہدات کوں اہمیت حاصل تھی اے۔ اس وسیب وچ ہیرو تے ون دا تعین وی نویں سروں تھے۔ یونان دے سکندر کوں سکندر اعظم۔ فاتح اعظم آکھن والے تاریخ ملتان دے مصنفین بے معنویت دا شکار تھیں۔ سکندر اعظم توں گھن کراہیں انگریزی استعماریت تیں حملہ آوری نقل عام تے دہشت گردی کوں سجا کی نال ڈٹھا گئے۔ اے وژن تخلیق دے نال تنقید وچ وی اسرگا تھے تے قومی شعور دی تنقیدی داہک وڈا بھانگا ہے۔ سرائیکی وسیب دے تخلیق کاراں۔ دانشوراں تے نقاداں نہیں اپنے سارے ماضی کوں نویں سروں ساخت (Formation) کیتے۔ اس تاریخی شعور وچ سرائیکی قومی سبجان دی تحریک نرسی ہے، مزاحمتی ادب سامنے آئے تے نویں سروں توں اپنیاں جغرافیائی حدیں دا شعور پیدا تھے اجوکی سرائیکی قومی تحریک دے پچھوں اس رجحان دا بہون وڈا اثر موجود ہے۔ اس حوالے نال ظہور دھر بیج، حفیظ خان، شمیم عارف قریشی، جاوید چانڈیو، اشوال، صابر چشتی، مختار شاہ، شکیل تپانی تے محمد ممتاز خاں دے ناں اہم ہن۔

تہذیبی شعور:

”علم الانسان اچ تہذیب توں مراد ترقی یافتہ وڈے معاشریاں دیاں اوصوصیات ہن جنہاں دی وجہ کولوں، اقوام اچ انہاں دی سبجان ہے تے انہیں خوبیاں دی بنیاد تے اوڈ وچھے معاشریاں کولوں الگ تے نمایاں ہن۔۔۔ اصلاح دی ترقی دیاں نمایاں خصوصیات داناں تہذیب۔ (۲۷)

اسلام ہک عالمگیر آفاقی دین ہے جہو ادنیادے ہر خطے دی تاریخ جغرافیہ تے رہن سہن۔ نوڈ کلچر دے نال رچ و س گئے۔ مصروف گھن کراہیں انڈونیشیا تیں لوکیں اپنے جغرافیہ دے موسمی حالات، لباس، خوراک تے عمومی مزاج دے نال اس دین فطرت کوں قبول کیتے۔ پر بد قسمتی دے نال پاکستان وچ سن والیاں تو میں دی تہذیب انہاں دے ہزاراں سالوں دے قومی ورثے، ماں بولی، جہم ناک کوں بری طرحاں روکیتا گئے نہ صرف اے بلکہ انہاں کوں حب وطن دے خلاف سازش آکھ کے لوکیں کوں غیر محبت وطن ہون دا طعنہ ڈتا گئے۔ سندھی بلوچی پنجتون تے سرائیکی سندھی بلوچی تے پنجتون شاعرین ادیبین دانشورین کوں اس پر دہ نال ڈٹھا گئے پر 1971ء دے بعد ابھرن والیاں قومیتی تحریکاں نے تہذیبی سبجان دے سوال کوں نواں رخ ڈتے۔ سرائیکی قومی تحریک وچ سرائیکی لوک سانجھ، مزاحمتی شعری تحریک سبجان، سوویل جیون جوگ تے بہوں سارے دانشورین دے کم نیں نواں تہذیبی شعور پیدا کیتے اس حوالے نال استاد فدا حسین گاڈی، مظہر عارف، رضوشاہ، منصور کریم، مظہر نواز، ملک

عبداللہ عرفان، ظہودھریچہ، نذیر لغاری، افضل مسعود، عاشق بزدار، محمود نظامی، قومی شعور دی تنقید وچ تہذیبی شعور نے گہرائی دے نال نال وسعت کوں وی جنم ڈتے ایہا وجہ ہے اے جو اچو کا سرائیکی تنقیدی رجحان اپنے معاشرے دی بہات شہر۔ تے سنجھی حیاتی کوں بہوں کھلے دل نال ڈیہدے جیندے وچ تنگ نظری تعصب تے دہشت گردی دی کوئی گنجائش کوئے نی۔ ایس تنقیدی رجحان وچ محبت نمائتا تے ”جگ دی خیر“ دے عناصر واضح نظر آندن۔

ثقافتی شعور

”ثقافت کہیں وسیب تے قوم دے ارتقاء تے انفرادیت دی زندہ علامت تے شناخت ہوندی ہے۔ لوکاں دے روزمرہ معمولات، تعمیری، اصلاحی تے سماجی سرگرمیاں اچ ماضی دیاں روایات مذہبی رسومات، تہذیبی میلانات، ذہنی رجحانات اتے طبعی موثرات دا کافی عمل دخل ہوندے۔ اگر ماضی حال کنوں بے تعلق ہووے تاں مستقبل وی حال کنوں بے تعلق ہوئی اتے حال دا کوئی مستقبل نہ ہوئی۔ ثقافت ماضی حال تے مستقبل وچ گنڈھپ پیدا کریندی اے“ (۲۸)

سرائیکی وسیب دی رنگا رنگ ثقافت ہک نقطے اتے اکٹھی تھی کر اپیں اجو کی قومی شعور دی تنقید دا اوڈا حوالہ بنی اے۔ اپنے تاریخی تے تہذیبی ورثے وچوں سرائیکی ثقافت اگاں ودھن کارہے کل تیں جیہڑے، میلے موسم تے بزرگان دین دے عرساں نال جڑے کھڑے ہن اچ او سرائیکی قومی سنجان دا حوالہ بنزدے پین پورے خطے وچ ثقافتی میلیاں وی ہک لاہر ہے۔ ثقافتی مزارات دی زیارت، قوالی تے نعت دی محافل، مشاعرے وچ لوکیں دارل بہوں، رنگے کپڑے، کڑھائی دے چولے، فریدی رومال چنیاں، کرتے پاؤن سبھ قومی شناخت دا حوالہ بنے ہن۔ ایس حوالے نال رفعت عباس دی ہک کافی۔ (۲۹)

رنگ	رنگا	کرکھتے	ہیں	اساں	بن	بنا	کر	کھتے
حاکم	ایہوں	جاندا	ہئی	جو	کھیہ	اڈیوں	اپنی	کھتے
وال	بنا	کر	کھتے	ہیں	اساں	عطر	رگا	کر
گلیاں	دے	وچ	ملاں	قاضی	گھا بربیا	گھا بربیا	ویندے	کھتے
کھے	لا	کر	کھتے	ہیں	اساں	رنگ	رتا	کر
گل	کدھئی	دے	چولے	پاؤن	دل	کوں	ترکڑا	رکھن
دج	بنا	کر	کھتے	ہیں	اساں	کھ	چکا	کر

ایس خطے دے احوال قصے نالک لوک سا نچھرات کہانیاں منوتیاں، جیون جوگ، بیڑی سنجان سویل، جھرمیلے ثقافتی اظہار توں اگو نہیں تھی کے قومی شعور نا جڑدے پین، اپنے جیون دی رمز جکیدے پین۔ سرائیکی وسیب وچ ثقافتی شعور ہک حوالہ بنے۔ قومی شعور دی تنقید وچ ثقافتی جان وندی دے رجحانات کوں بہوں آسانی نال ڈٹھا وچ نسکدے۔

سیاسی شعور:

سرائیکی وسیب وچ ابھرن آ لے اساطیری، تہذیبی، ثقافتی شعور نے ایس خطے دے لوکیں دی قومی شناخت دا پندھ سجا کا کیٹے۔ پاکستان وچ وسن والیاں تو میں کوں ایس گاہرہ داشعور حاصل تھئے جو او اپنی قومیتی شناخت جیندے وچ انہاں دیاں ماں بولیاں سنہپ تے جیون دا اظہار شامل ہے، نال ای پاکستان دی اجتماعی شناخت دا حوالہ بن سکدین۔ بد قسمتی نال کجھ عناصر نے اتھان وسن والے لوکیں دی قومیتی شناخت کوں رد کریندیں ہوئے ملک دی تعمیر، ترقی تے سنجان دے آرزو مند ہن پر چھ ڈہا کیاں دے پندھ نے اے گاہرہ ثابت کر ڈتی جو ایس ملک وچ وسن والی تو میں دی سا نچھ دے بغیر پاکستان دا کوئی سنہپ نشا بر سپل نی تھی سکدا۔

سرائیکی وسیب وچ جو وی سجا کی ڈس دی پئی اے اینداسب کنوں وڈا تے اہم سبب ایس خطے وچ تھیون والی شاعری ہے جیہڑی جو سرائیکی شعر و ادب وچ سماں دے بدلے ہوئے رجحانات، مزاحمتی رویے، اپنے حق حقوق دی گاہرہ مظلوم دی حمایت شرف آدمیت، انسانی حقوق، عدل و انصاف، لوکاں دے احساس شرکت تے اپنی سونہرہ

سجنان دے حوالیاں کوں اجو کی ملکی سیاست نال ونج رلیدی ہے۔ سرانیکسی وسیب دے باشعور لوکاں استحصالی نظام، مارشل لاء، جاگیر داری، نام نہاد این جی اوز، نامنصفانہ معاشی جبر دے خلاف اپنی رائے دا اظہار کیجے۔ جمہوریت تے ثقافتی قدریں دے وسیرے کوں دادیرینہ خواب ہے۔ جیندے بارے ڈاکٹر انوار احمد آبدن:

”جمہوریت، پاکستان دے طبقاتی معاشرے دا نصب العین ای نہیں، بلکہ محض ریزہ ریزہ خواہاں دی تعبیر چنن دا وسیلہ ہے۔ ایں وسیلے دے عناصر تے اجزاء حالی تئیں نامعتبر ہن۔ سیاسی جماعتیں حالی تئیں سیاسی گروپاں دی سطح تے ہن۔ دستور، مقننہ، عدلیہ، پولیس، پارلیمانی روایت دا او کردار جیہہ اجو جمہوری کلچر دی بنیاد ہے اجاں تئیں بہوں فاصلے تے ہے۔۔۔۔۔ ایندے باوجود جمہوریت دا ایہہ التباس وی ہک بہوں وڈی جدوجہد دا نتیجہ ہے جینکوں حقیقت وچ تبدیل تھیون کیجے لکری اتے تخلیقی ریاضت دی ضرورت ہے“ (۳۰)

حوالے

- ۱۔ اسلم ادیب، ڈاکٹر، ”خبریں“ ملتان، روزنامہ، ادبی ایڈیشن بہ عنوان: ”وسیب سنگ“، ۱۹۔ اپریل ۲۰۰۴ء
 - ۲۔ نعیم کلاسرا، ”خبریں“ ملتان، روزنامہ، ادبی ایڈیشن بہ عنوان: ”وسیب سنگ“، ۳۰ جولائی ۲۰۰۴ء
 - ۳۔ اشولال، ڈاکٹر، ”خبریں“ ملتان، روزنامہ، ادبی ایڈیشن بہ عنوان: ”وسیب سنگ“، ۱۱۔ اگست ۲۰۰۶ء
 - ۴۔ قاسم سیال، ”خبریں“ ملتان، روزنامہ، ادبی ایڈیشن بہ عنوان: ”وسیب سنگ“، ۱۱۔ اگست ۲۰۰۶ء
 - ۵۔ محبوب تابش، ”خبریں“ ملتان، روزنامہ، ادبی ایڈیشن بہ عنوان: ”وسیب سنگ“، ۱۳۔ اپریل ۲۰۰۷ء
 - ۶۔ حفیظ خان، دیباچہ، مشمولہ: ”جدید سرانیکسی شاعری تے اجو کا بندہ“، از: محمد ممتاز خان، ملتان، جھوک پبلشرز، ۲۰۰۷ء، ص: ۲۰
 - ۷۔ رفعت عباس، پروفیسر، ”جیون جوگ“ کتابی سلسلہ، ملتان، اشاعت، ۲۰۰۲ء، ص: ۷۔۶
 - ۸۔ جاوید چانڈیو، ڈاکٹر، ”جیون جوگ“، ملتان، اشاعت، ۲۰۰۲ء، ص: ۱۹۔۱۸
 - ۹۔ گیان چند، ڈاکٹر، ”تحقیق کافن“، اسلام آباد، مقتدرہ قومی زبان، طبع: اول ۱۹۹۴ء، ص: ۵۶۱
 - ۱۰۔ نصر اللہ خان ناصر، ڈاکٹر، مضمون: خواجہ فرید دے لسانی تشکیلی تجربے، مشمولہ: جنرل آف سرانیکسی لینگویج اینڈ لٹریچر، کتابی سلسلہ، جلد ۱، اشاعت: جنوری ۲۰۰۷ء، ص:
- ۸۲
- ۱۱۔ وزیر آغا، ڈاکٹر، ”تنقید اور جدید اردو تنقید“، کراچی، انجمن ترقی اردو پاکستان، ۱۹۸۹ء، ص: ۲۳۱
 - ۱۲۔ محمد رفیع، تحقیقی و تنقیدی مقالہ برائے ایم اردو: ”ڈاکٹر وزیر آغا کی تنقیدی جہات“، مخزنہ: سرگودھا، یونیورسٹی آف سرگودھا، ۲۰۰۸ء، ص: ۱۷۱
 - ۱۳۔ طارق حبیب، ”پاکستانی ادب کے معمار: مشتاق احمد یوسفی، شخصیت اور فن“، اسلام آباد، اکادمی ادبیات پاکستان، اشاعت: ۲۰۰۸ء، ص: ۸۹
 - ۱۴۔ حمید الفت ملغانی، ”موہری اکھر“، دیباچہ: لکھت اتے لکھاری ”ملتان“ سرانیکسی ادبی بورڈ ۲۰۰۳ء، ص: ۹
 - ۱۵۔ طاہر تونسوی، ڈاکٹر، پہلا صفحہ، مشمولہ: ”لکھت اتے لکھاری“، از: حمید الفت ملغانی، ۲۰۰۳ء، ص: ۸
 - ۱۶۔ طاہر تونسوی، ڈاکٹر، مشمولہ: فلیپ ”سرانیکسی ادبی مقالات“، مصنف: ڈاکٹر شکیل پتانی، سرانیکسی ادبی بورڈ ملتان، ۲۰۰۸ء،

- ۱۷۔ طاہر تونسوی، ڈاکٹر، پہلا صفحہ، مشمولہ: ”سرائیکی نقد و ادب“، مصنف: حفیظ الرحمان خان، ملتان، ۲۰۰۸ء، ص: ۸
- ۱۸۔ اسلم رسول پوری، اپنی گالہ، (دیباچہ) ”نتارے“ ملتان، سرائیکی ادبی بورڈ، ۲۰۰۹ء، ص: ۱۴
- ۱۹۔ رفعت عباس، پروفیسر، دیباچہ، ”ریت میں سونا“، مصنف: علی تنہا، ملتان، جھوک پبلشرز، ۲۰۰۹ء، ص: ۱۳
- ۲۰۔ مزمل حسین، ڈاکٹر، فلیپ، بہ عنوان: ”ڈاکٹر گل عباس دی نظم نگاری“، مشمولہ: ”سوجھل خواب“، ملتان، جھوک پبلشرز، ۲۰۰۹ء
- ۲۱۔ علمدار بخاری، ڈاکٹر، دیباچہ، بہ عنوان: ”ڈاکٹر گل عباس دی سرائیکی نثر“، مشمولہ: سوجھلا، ملتان، جھوک پبلشرز، ۲۰۰۹ء، ص: ۱۵
- ۲۲۔ حفیظ خان، دیباچہ ”رفعت عباس کی سرائیکی شاعری“، مشمولہ: ”رفعت عباس کی شخصیت اور شاعری، نوآبادیاتی خطوں کا نیا مکالمہ“، ملتان، انسٹی ٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ، ۲۰۰۶ء، ص: ۱۴۳، ۱۴۴
- ۲۳۔ وزیر آغا، ڈاکٹر، ”تخلیقی عمل“، لاہور، ابلاغ پبلشرز، ۲۰۰۳ء، ص: ۸۳
- ۲۴۔ حفیظ خان، ”رفعت عباس کی شخصیت اور شاعری، نوآبادیاتی خطوں کا نیا مکالمہ“، ص: ۱۳۳
- ۲۵۔ وزیر آغا، ڈاکٹر، ”تخلیقی عمل“، ص: ۹۸، ۹۹
- ۲۶۔ گل عباس اعوان، ڈاکٹر، ”سرائیکی ثقافت دے رنگ“، ملتان، جھوک پبلشرز، ۲۰۰۷ء، ص: ۶۸
- ۲۷۔ جاوید احسن، ”سرائیکی ثقافت“، ڈیرہ غازی خان، سلیمان اکیڈمی، ۱۹۹۵ء، ص: ۸۳
- ۲۸۔ رفعت عباس، پروفیسر، کافی، ”کھڑا دم دا“، ملتان، جھوک پبلشرز، ۲۰۰۹ء، ص: ۷۱
- ۲۹۔ انوار احمد، ڈاکٹر، مضمون بہ عنوان: ”ادب، جمہوریت اور ثقافت“، مشمولہ: خبریں، ملتان، روزنامہ ۷- اکتوبر ۲۰۰۵ء

کتابیات (بہ لحاظ مصنفین)

- (۱) اسد فیض، ڈاکٹر، ”اعتبار حرف“، انتخاب ترتیب و تہذیب، فیصل آباد، شہاب پبلشرز، اشاعت: سن ندارد
- (۲) اسلم رسول پوری، ”تلاؤٹے“ ملتان، بزم ثقافت، ۱۹۸۷ء
- (۳) اسلم رسول پوری، ”نتارے“ ملتان، سرائیکی ادبی بورڈ، ۲۰۰۹ء
- (۴) ایم سلطانہ بخش، ڈاکٹر، مرتبہ: ”اردو میں اصول تحقیق“، جلد دوم اسلام آباد، ورڈز و ویژن پبلشرز، جنوری ۱۹۹۵ء
- (۵) ایم سلطانہ بخش، ڈاکٹر، ”مطالعائی رہنما: اصول تحقیق“، اسلام آباد، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اشاعت: جون ۱۹۸۸ء
- (۶) تبسم کاشمیری، ڈاکٹر، ”ادبی تحقیق کے اصول“، اسلام آباد، مقتدرہ قومی زبان، طبع اول، ۱۹۹۲ء
- (۷) جاوید احسن، ”سرائیکی ثقافت“، ڈیرہ غازی خان، سلیمان اکیڈمی، ۱۹۸۵ء
- (۸) جمیل جالبی، ڈاکٹر، ”ارسطو سے ایلیٹ تک“، لاہور، نیشنل بک فاؤنڈیشن، طبع ہفتم ۲۰۰۲ء

- (۹) حفیظ الرحمن خان، 'سرائیکی نقد و ادب'، ملتان، سرائیکی ادبی بورڈ، ۲۰۰۹ء
- (۱۰) حفیظ خان، 'رفعت عباس کی سرائیکی شاعری'، ملتان، انسٹی ٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ، ۲۰۰۶ء
- (۱۱) حفیظ خان، 'خزم بہاول پوری: شخصیت، فن اور منتخب سرائیکی کلام'، تحقیق و تنقید، ملتان، انسٹی ٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ، ۲۰۰۷ء
- (۱۲) حمید الفت ملغانی، 'پاکستانی زبانوں کا ادب'، ملتان، بیکن بکس، ۲۰۰۸ء
- (۱۳) دلشاد کلانچوی، پروفیسر، 'تنقید دیاں پوڑھیاں'، بہاول پور، سرائیکی لائبریری، باراول: ۱۹۸۱ء
- (۱۴) دلشاد کلانچوی، پروفیسر، 'ادبی چول پڑچول'، بہاول پور، اکادمی سرائیکی ادب، اشاعت: ۱۹۸۷ء
- (۱۵) رفاقت علی شاہد، 'تحقیق شناسی'، لاہور، القمر انٹرنیشنل، ۲۰۰۳ء
- (۱۶) رفعت عباس، پروفیسر، 'کھ آ دم دا'، ملتان، جھوک پبلشرز، ۲۰۰۹ء
- (۱۷) سجاد باقر رضوی، ڈاکٹر، 'مغرب کے تنقیدی اصول'، اسلام آباد، مقتدرہ قومی زبان، ۲۰۰۳ء
- (۱۸) سجاد حیدر پرویز، ڈاکٹر، 'سرائیکی ادب پنہ دے تے تے'، مظفر گڑھ، مجلس سرائیکی مصنفین، اکتوبر، ۱۹۹۶ء
- (۱۹) سجاد حیدر پرویز، ڈاکٹر، 'سرائیکی زبان و ادب کی مختصر تاریخ'، اسلام آباد، مقتدرہ قومی زبان، ۲۰۰۱ء
- (۲۰) سید خورشید حسین بخاری، 'ثقافت تنقید'، لاہور، ندیم یونس پرنٹرز، بن نادر
- (۲۱) سید عابد علی عابد، 'اصول انتقاد ادبیات'، لاہور، مجلس ترقی ادب، ۱۹۹۳ء
- (۲۲) شکیل تپانی، ڈاکٹر، 'سرائیکی ادبی مقالات'، ملتان، سرائیکی ادبی بورڈ، ۲۰۰۸ء
- (۲۳) شوکت مغل، پروفیسر، مترجم، 'تنقیدی دبستان'، ملتان، سرائیکی ادبی بورڈ، ۱۹۹۸ء
- (۲۴) شوکت مغل، پروفیسر، 'کواتے کنوا'، ملتان، سرائیکی ادبی بورڈ، ۲۰۰۱ء
- (۲۵) شوکت مغل، پروفیسر، 'افادات'، ملتان، سرائیکی ادبی بورڈ، ۲۰۰۱ء
- (۲۶) شوکت مغل، پروفیسر، 'اردو میں سرائیکی زبان کے امنٹ نقوش'، ملتان، جھوک پبلشرز، ۲۰۰۸ء
- (۲۷) شوکت مغل، پروفیسر، مرتبہ: 'دلشاد کلانچوی شخصیت اتے فن'، بہاولپور، اکادمی سرائیکی ادب، ۲۰۰۵ء
- (۲۸) شوکت مغل، پروفیسر، 'پچھیرا'، ملتان، سرائیکی ادبی بورڈ، ۲۰۰۹ء
- (۲۹) صدیق طاہر، 'دیورے'، بہاول پور، سرائیکی ادبی مجلس، اشاعت: ۱۹۹۶ء
- (۳۰) طارق حبیب، 'پاکستانی ادب کے معمار: مشتاق احمد یوسف: شخصیت اور فن'، اسلام آباد، اکادمی ادبیات پاکستان، اشاعت: ۲۰۰۸ء
- (۳۱) طاہر تونسوی، ڈاکٹر، 'سرائیکی ادب، ریت تے روایت'، ملتان، بیکن بکس طبع اول مارچ ۱۹۹۳ء
- (۳۲) طاہر تونسوی، ڈاکٹر، 'سرائیکی وچ مزاجتی شاعری'، ملتان، سرائیکی ادبی بورڈ، ۲۰۰۰ء
- (۳۳) طاہر تونسوی، ڈاکٹر، 'خواتین کی سرائیکی تخلیقات میں عورت'، ملتان، سرائیکی ادبی بورڈ، ۲۰۰۱ء
- (۳۴) طاہر تونسوی، ڈاکٹر، 'خواجہ غلام فرید شخصیت اور فن'، اسلام آباد، اکادمی ادبیات پاکستان، ۲۰۰۷ء
- (۳۵) عبداللطیف بھٹی، 'چھند پتری'، ملتان، جھوک پبلشرز، ۲۰۰۶ء
- (۳۶) علی تنہا، 'ریت میں سونا'، ملتان، جھوک پبلشرز، ۲۰۰۹ء
- (۳۷) گل عباس ڈاکٹر، 'سرائیکی ثقافت دے رنگ'، ملتان، جھوک پبلشرز، ۲۰۰۷ء
- (۳۸) گل عباس، ڈاکٹر، 'سوجھلا'، ملتان، جھوک پبلشرز، ۲۰۰۹ء
- (۳۹) گیان چند، ڈاکٹر، 'تحقیق کافن'، اسلام آباد، مقتدرہ قومی زبان، طبع اول: ۱۹۹۳ء
- (۴۰) محمد ممتاز خان، 'سرائیکی شاعرتے تے اجوکا بندہ'، ملتان، جھوک پبلشرز

- (۴۱) مرزا خلیل احمد بیگ، ڈاکٹر، ”تنقید اور اسلوبیاتی تنقید“، علی گڑھ، شعبہ لسانیات، مسلم یونیورسٹی، ۲۰۰۵ء
- (۴۲) ملک حسن اختر، ”تہذیب و تحقیق“، لاہور، یونیورسٹی بکس اردو بازار، ۱۹۸۵ء
- (۴۳) مہر عبدالحق، ڈاکٹر، ”ملتان کی زبان اور اس کا اردو سے تعلق“، بہاول پور، اردو اکادمی، ۱۹۶۷ء
- (۴۴) مہر عبدالحق، ڈاکٹر، ”سرائیکی اور اس کی ہمسایہ علاقائی زبانیں“، ملتان، سرائیکی ادبی بورڈ، ۱۹۷۷ء
- (۴۵) مہر عبدالحق، ڈاکٹر، ”سرائیکی زبان دے قاعدے تے قانون“، ملتان، سرائیکی ادبی بورڈ، ۱۹۸۴ء
- (۴۶) مہر عبدالحق، ڈاکٹر، ”سرائیکی دیاں مزید لسانی تحقیقات“، ملتان، سرائیکی ادبی بورڈ، ۱۹۸۵ء
- (۴۷) مہر عبدالحق، ڈاکٹر، ”فر فریڈ“، ملتان، سرائیکی ادبی بورڈ، ۱۹۸۸ء
- (۴۸) وزیر آغا، ڈاکٹر، ”تنقید اور جدید اردو تنقید“، کراچی، انجمن ترقی اردو پاکستان، ۱۹۸۹ء
- (۴۹) وزیر آغا، ڈاکٹر، ”تخلیقی عمل“، لاہور، ابلاغ پبلشرز، ۲۰۰۳ء

رسائل و جرائد

- (۱) ”جنرل آف سرائیکی لینگویج اینڈ لٹریچر“، جلد: اول، جنوری ۲۰۰۷ء
- (۲) ”جیون جوگ“، کتاب سلسلہ، شمارہ: ۲۰۰۲ء

اخبارات

- (۱) ”خبریں“، روزنامہ، ملتان، ۱۹۔ اپریل، ۲۰۰۴ء
- (۲) ”خبریں“، روزنامہ، ملتان، ۳۰ جولائی، ۲۰۰۴ء
- (۳) ”خبریں“، روزنامہ، ملتان، ۷۔ اکتوبر، ۲۰۰۵ء
- (۴) ”خبریں“، روزنامہ، ملتان، ۱۱۔ اگست، ۲۰۰۶ء
- (۵) ”خبریں“، روزنامہ، ملتان، ۱۳۔ اپریل، ۲۰۰۷ء
- (۶) ”نوائے وقت“، روزنامہ، لاہور، جمعہ میگزین، ۳۰۔ اگست، ۱۹۹۱ء

مقالہ جات

- (۱) ”۱۹۹۱ء توں ۱۹۹۵ء چھپیل سرائیکی تنقیدی کتاباں دا تعارفی جائزہ“، تحقیقی و تنقیدی مقالہ برائے ایم اے سرائیکی، مقالہ نگار: محمد ممتاز خان، مخزنہ: بہاول پور، اسلامیہ یونیورسٹی، ۱۹۹۹ء
- (۲) ”ڈاکٹر وزیر آغا کی تنقیدی جہات“، تحقیقی و تنقیدی مقالہ برائے ایم اے اردو، مقالہ نگار: محمد رفیع، مخزنہ: سرگودھا، یونیورسٹی آف سرگودھا، ۲۰۰۸ء